

Neprijatelji ženskog glasa - razvoj ženskog identiteta u romanu Kamen na cesti Marije Jurić Zagorke

Bojić, Petra

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:095744>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-10**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za kroatistiku

Katedra za noviju hrvatsku književnost

**NEPRIJATELJI ŽENSKOG GLASA – razvoj ženskog identiteta u
romanu *Kamen na cesti* Marije Jurić Zagorke**

DIPLOMSKI RAD

8 ECTS-a

Petra Bojić

Zagreb, rujan 2023.

Mentor

Izv. prof. dr. sc. Lana Molvarec

IZJAVA O AUTORSTVU DIPLOMSKOGA RADA

Ovim potvrđujem da sam osobno napisala diplomski rad pod naslovom

NEPRIJATELJI ŽENSKOG GLASA – razvoj ženskog identiteta u romanu *Kamen na cesti* Marije Jurić Zagorke

i da sam njegova autorica.

Svi dijelovi rada, podaci ili ideje koje su u radu citirane ili se temelje na drugim izvorima (mrežni izvori, udžbenici, knjige, znanstveni, stručni članci i sl.) u radu su jasno označeni kao takvi te su navedeni u popisu literature.

Petra Bojić

Zagreb, 27.09.2023.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Život Marije Jurić Zagorke.....	2
3. Književno stvaralaštvo Marije Jurić Zagorke.....	3
a. Kamen na cesti	4
4. Neprijatelji Mirjaninog glasa.....	5
a. „Gleda polumračnu sobu: dva bijesna iskrivljena lica, blistavi nož, ubojitu pušku“ – obitelj	5
Mirjana „prati pogledom majku i oca kako ostavljaju sobu rukom o ruku“ – roditelji	6
„O, Bože, kako sam nesretna – zaplače majka.“ – majka	7
a. Histerija.....	11
„Pusti me, Mirjana. Imam briga, moram misliti.“ – otac	12
„Zar su mogli od nas biti ljudi?“ – braća	15
b. „Najbolji zatvor bit će ti brak.“ – brak	17
„Udaj se za onog čovjeka kojega sam ti odabrala“ – suprug	18
„Muževljev jezik sada je prije materinskoga.“ – pitanje mađarizacije	20
c. „Kako je divno biti muškarac.“ – žensko tijelo.....	23
d. „Žena se u braku ima pokoravati mužu, osjećati kako on osjeća“ – društvo kao zajednica	26
5. Prijatelji Mirjaninog glasa.....	28
a. „Pun je Mirjaninin život, bujan, velik, škola, zadaće, pouka sestre Bernarde, vezenje svagdašnje su joj radosti“ – obrazovanje i škola.....	28
b. „Tu sam, srce moje, tu sam“ – zamjenska obitelj	32
c. „Biti svoja i nikad ne pripadati mužu“ – prijateljstvo	34
d. „Žila kucavica njezina života“ – najbolji prijatelj, dnevnik	37
e. „Sve me ubija, samo me rad oživljava“ – rad.....	42
6. Odnos privatne/javne sfere	44
7. Društveni angažman Mirjane Grgić	49
8. Zaključak	54
LITERATURA:	56
SAŽETAK	61
SUMMARY	62

1. Uvod

U ovom diplomskom radu proučit će se razvoj i oblikovanje ženskog identiteta Mirjane Grgić, protagonistice romana *Kamen na cesti*, Marije Jurić Zagorke. Premda se ovaj roman uvelike razlikuje od ostalih Zagorkinih djela, on ipak s njima dijeli mnogo toga. Glavnu ulogu, kako je već napisano, ima Mirjana Grgić i ona predstavlja jedan neobičan prikaz žene u patrijarhalnom društvu krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Mirjana se u romanu prikazuje kao žena koja odbija prihvatiti načela patrijarhalnog društva jer se u njega ne uklapa i čini sve kako bi ostavila svoje želje i ciljeve.

Stoga, u ovom radu prikazat će se mukotrpan životni put Mirjane Grgić i pokušat će se pružiti detaljnija analiza likova koji su joj na tom putu predstavljali „prijatelje“ i pomagače, odnosno „neprijatelje“. Na početku iznijet će se najvažnije informacije o biografiji Marije Jurić Zagorke, njezinom književnom stvaralaštvu te o samom romanu *Kamen na cesti*. Nakon tog, prijeći će se na analizu Mirjaninih „neprijatelja“ koji su sprječavali razvoj njezina identiteta. „Neprijatelji“ koji će se analizirati njezina su biološka obitelj, suprug, žensko tijelo i patrijarhalno društvo. Oni će se promatrati iz perspektive feminizma, psihologije, sociologije, ali i onodobne kulture. Nasuprot „neprijateljima“ nalaze se i Mirjanini „prijatelji“ koji su pozitivno utjecali na nju, ali i koji su je branili te se za nju zauzimali. Ovdje će se pružiti prikaz njezine zamjenske obitelji, škole, prijatelja, pisanja te rada koji je za Mirjanu predstavljao slobodu. Poslije toga, objasnit će se i odnos privatne i javne društvene sfere. U patrijarhalnom društvu, žene su bile te koje su popunjavale privatnu, a muškarci javnu sferu. Prikazat će se kako je Mirjana Grgić živjela u patrijarhalnom društvu i kako se borila protiv određenih vizija savršene žene, ali i predrasuda o rastavljenoj ženi koja radi. „Žene su samo prazne posude za očitovanje očeve spolne i prokreativne moći“ (Pateman, 1998: 43) citat je koji savršeno opisuje patrijarhalno društvo prikazano u romanu. Nadalje, pružit će se slika Mirjaninog nacionalnog identiteta, koji, u neku ruku utječe na cjelokupan njezin život. Na samom kraju, donijet će se zaključak koji će obuhvatiti sve navedeno i donijeti zaključne teze o razvoju Mirjaninog identiteta.

Aspekti koji su bitni za analizu ovog romana vezani su uz feminističku kritiku, uz pomoć koje će pokušati objasniti položaj žene u društvu, kao i čin ženskog pisanja u kontekstu Marije Jurić Zagorke, ali i romana, a koje je za Mirjanu bilo važno. Zatim su tu obiteljski i bračni odnosi, koji su na samu Mirjanu snažno utjecali i na taj način oblikovali ju u ženu koja nije prihvaćala biti ženom na način na koji ju vidi patrijarhalno društvo. Nastojat će se objasniti i psihologija i histerija, te društvo i kultura koji su u ono vrijeme bili konzervativni i rigidni,

kao i nacionalizam zbog kojeg je Mirjana imala izrazitu ljubav prema domovini i hrvatskom narodu te rodno pitanje i društvena uloga koju je Mirjana trebala ispunjavati.

2. Život Marije Jurić Zagorke

Marija Jurić Zagorka prva je profesionalna novinarka te najčitanija hrvatska književnica. Rođena je u selu Negovac, kraj Vrbovca 2. ožujka 1873. godine kao najstarije djetete u svojoj obitelji. Iako je obitelj bila dobrog imovinskog stanja i otac joj je radio na imanju baruna Geze Raucha, živjela je nesretno. O svojem djetinjstvu nije ostavila izravnih svjedočanstava, „ali se njezin roman 'Kamen na cesti' – gdje je opisala svoje djetinjstvo – doista može smatrati duboko autobiografskim. Uostalom, tako je o njemu sudila i ona sama” (Lasić, 1986: 16).

Pučku školu pohađala je u Varaždinu i Zagrebu. „Pravi izazov i prava sreća što joj donosi rad započeo je *polaskom u školu*. Od prvoga pa do posljednjeg dana školovanja, koje je trajalo punih devet godina, Zagorka je bila *odličan đak*. (...) Odmah je pokazala osobine koje će je resiti cio život: spoj oštrog inteligencije i izuzetne marljivosti, superiorne darovitosti i neke melankolične skromnosti” (ibid.: 26). U to vrijeme stvorila je i svoje prve tekstove, a „Zagorka je zatim pod okriljem Bernarde Kranjc nastavila pisati. Uskoro je postala prvi 'dramski pisac' Više djevojačke škole” koju je pohađala u Zagrebu i postala je „jedna od najaktivnijih glumica školske kazališne družine” (ibid.: 32). Pred kraj školovanja prisilno napušta školu te se vraća kući kako bi se, nakon dvije godine boravka u roditeljskoj kući udala za Mađara protiv svoje volje. Brak joj nije bio lijep. Njezin muž bio je zadržiti nacionalist i patološki škrtac. Čim je shvatio da je Zagorka talentirana u pisanju, pokušao je unovčiti njezin talent tako što ju je nagovarao da piše u mađarskom duhu, ali zbog ljubavi prema domovini to nije mogla i nakon tri godine braka bježi iz muževljeve kuće u Hrvatsku. Otac joj sređuje rastavu s mužem. „Dobila je rastavu, ali je bila proglašena krivom te joj muž nije trebao vratiti ni rentu ni dragocjenosti koje su kod njega ostale. Sve joj se oko tog procesa zgadilo, ali je rezultat ipak bio divan – *postala je slobodna*” (ibid.: 55).

Godine 1896. izlazi Zagorkin prvi članak izdan u *Obzoru*. Tim člankom započinje njezina novinarska karijera, ali put do nje bio joj je težak, što je rekla i u svojoj autobiografiji: „tjedan dana nakon” objave članka „pozovu me u redakciju *Obzora*. Tu me dočeka uzbuđeni predsjednik ravnateljstva tiskare i dva druga. (...) Predsjednik me dočeka bijesnim ispadom: 'To ste dakle vi, koji ste svojim člankom upropastili ugled *Obzora*'” (Brešić, 1997: 451). Bila je prva hrvatska novinarka. „Kao žena, odličan novinar i gorljivi patriot, oštar analitičar društva

i kritičar u prvom redu mađarske politike, teško se borila za svoje mjesto, a zbog političke žurnalistike bila je i uhićena te pod utjecajem policije” (ibid.: 498). Od 1910. posvećuje se pisanju romana koje objavljuje u nastavcima. Potporu za pisanje dobila je od biskupa Josipa Jurja Strossmayera. Umrla je u Zagrebu 30. studenog 1957. godine.

3. Književno stvaralaštvo Marije Jurić Zagorke

Kako je već ranije navedeno, „na Strossmayerov nagovor počela je pisati romane namijenjene širemu čitateljstvu. Njezina pretpostavka da će najbolji učinak postići pisanjem povijesnih romana pokazala se točnom” (*Hrvatska enciklopedija*). Kao rezultat prihvaćanja Strossmayerova nagovora, „napisala je i objavila, u razdoblju, od 1921. do 1953, dvadesetak romana. Neuklopljiva u književno-stilističku matricu vremena u kojemu su se pojavljivala, Zagorkina djela nisu pratile ozbiljnije književne prosudbe” (Fališevac; Nemeč; Novaković, 2000: 316). Oni dalje navode kako Zagorka spremno kombinira povijesni sloj sa slojem komplicirane ljubavne priče te da su zbog toga njezini romani pretrpani brojnim peripetijama, iznenadnim sastancima i rastancima, tajnim ljubavnicima i junacima nepoznatoga podrijetla (ibid.).

Neki od najpoznatijih romana Marije Jurić Zagorke su *Kneginja iz Petrinjske ulice*, *Tajna krvavog mosta*, *Grička vještica*, *Republikanci*, *Plameni inkvizitori*, *Gordana*, *Mala revolucionarka*, *Kamen na cesti*.

„Fabularna okosnica Zagorkinih romana je povijesni i društveni Zagreb s raskošnim plemićkim te velikaškim salonima i kurijama; prevladavaju slični opisni nacrti interijera, odora, balova, gozbi, galantnih običaja, nacionalnih osobnosti, vezanosti s europskom aristokracijom”, a njezini „ženski likovi često su glasnogovornici Zagorkinih političkih, etičkih, feminističkih ideja pa su mnogi romani po njima i naslovljeni (*Kontesa Nera*, *Gordana*, *Jadranka*).” U pojedinim Zagorkinim romanima „krepodne žene postavljene su u rivalitetna stanja prema destruktivnim i dijaboličkim pojedincima, nerijetko također ženama, no naglašena je suradnja s muškim pozitivnim aktantima, njihov ravnopravan prinos s(p)retnom kraju” (Krasanka i Hrabren u *Vitezu slavonske ravni*, kći Lotrščaka s Divljanom, *Nera* i Siniša) (Detoni Dujmić, 1998: 161-164). Lasić navodi da se obično „za Zagorku kaže da je pisala historijske i pučke ljubavne romane, a zaboravlja se da je fascinacija politikom vidljiva u cijelom njezinom romanesknom opusu. Njezini su romani (ili, barem, većina od njih) izraziti politički romani u kojima su protagonisti prožeti ne samo erotskom nego i političkom strašću, pa je izlaz obično nađen u sretnom svršetku i jednoga i drugog cilja i želje” (Lasić, 1986: 61)

te da danas ljudi ne čitaju „Zagorku samo zbog vještine fabuliranja, najsmionijih zapleta i najnapetijih rješenja, nego i zato što tu – u tim pričama bez kraja i mjere – živi egzaltacija duha slobode. Zagorkina su djela poziv čitaču da barem u imaginaciji doživi svoje slobodno i herojsko biće, kada ga sivilo svakodnevnih prakse sili na robovanje, automatizam i bijedu osrednjosti” (ibid.: 39).

Nemec i ur. objašnjavaju da su „Zagorkini romani odigrali važnu ulogu u održavanju kontinuiteta hrvatskoga povijesnog romana” i „premda je njezino stvaralaštvo razmjerno rano počelo pratiti kvalifikativ *najčitanije hrvatske književnice*, oni sve do oživljavanja teorijskog interesa za proučavanje trivijalne književnosti nisu bili predmetom ozbiljnijeg zanimanja književnih znanstvenika” (Nemec, 2000: 317).

a. *Kamen na cesti*

Kamen na cesti roman je koji se uvelike razlikuje od većine Zagorkinih romana, kako zbog svojeg realističkog pristupa pripovijedanju, tako i zbog pesimističkog tona. „Roman 'Kamen na cesti' mnogo je važniji po indikacijama o *obliku života* koji će do njezine smrti ostati *njezinim temeljnim ponašanjem*, negoli po nekim stvarnim podacima koji bi nam omogućili rekonstrukciju kronoloških događaja” (Lasić, 1986: 16).

Roman je izlazio u nastavcima od 1932. do 1934. godine u *Ženskom listu*, a svoj konačni oblik zadobio je 1938. godine. Dunja Detoni Dujmić ovaj roman određuje kao feljtoniziranu inačicu bildungs-romana te kaže da se Zagorka „u potpunosti posvetila ženskom načelu; crpeći iz autoreferencijalnih izvora napisala je roman o ugroženoj ženskoj osobnosti s jakim feminističkom crtom te istaknutom nacionalnom idejom.” Također napominje: „za prikaz 'suda na mučilištu ženske čistoće' uporabila je shemu zabavnog feljtonskog pripovijedanja, suprotstavljajući kaos i red, te druge krajnosti, epizodno ulančavajući biografske i pustolovne elemente (progonstvo, bijeg, preodijevanja)” (Detoni Dujmić, 1998: 165). Uz sve to, neke je ulomke pretvorila u uzbudljivu introspekciju ženske naravi koja je 'rastrzana' za narodne ideje i umjesto sretnog kraja koji možemo vidjeti u njezinim drugim romanima, Zagorka je, prema Detoni Dujmić, autoreferencijalni motiv pojačala do te mjere da je iznevjerila horizont očekivanja i autobiografskom liku dosudila kraj simbolom smrti (usp. ibid.).

Nadalje, ovaj se roman može „čitati i kao svjedočanstvo o ženi i položaju žene u patrijarhalnom poretku u kojem je ona svedena na okvire svog spola i roda te traumatizirana upravo činjenicom da je žena (nije uopće bitno zove li se Marija Jurić Zagorka ili Mirjana Grgić

ili nekim trećim imenom)” (Perić, 2010: 34). Ona dalje objašnjava kako Zagorka u svojem romanu daje svjedočanstvo o preživljavanju i priču o mogućnostima žene da razvija i promišlja vlastiti identitet unutar i unatoč zadanih okvira i društvenih otkrića s kojima se susreće (usp. *ibid.*).

4. Neprijatelji Mirjaninog glasa

Mirjanini „neprijatelji“ sputavali su je u njezinom životu i pokušavali njome upravljati i manipulirati. Zbog njih i njihovog lošeg utjecaja na nju, ona nije mogla ostvariti svoj potpuni potencijal ni kao osoba, ni kao žena. Takvi „neprijatelji“ bili su njezina obitelj, suprug, tijelo i patrijarhalno društvo. O svakom navedenom „neprijatelju“ pružit će se detaljnija analiza.

a. „Gleda polumračnu sobu: dva bijesna iskrivljena lica, blistavi nož, ubojitu pušku“¹ – obitelj

Kao jedan od prvih Mirjaninih neprijatelja valja istaknuti obitelj. Mnogobrojni teorijski koncepti kazuju kako je obitelj zasnovana na sustavu. „Danas se na obitelj gleda kao na složenu i povezanu cjelinu, na sustav koji se sastoji od više podsustava, koji svi zajedno čine dio šireg sustava. Prema teoriji sustava, živi organizam sastavljen je od pojedinih dijelova i procesa u njima i među njima, a sastoji se od podsustava i nadsustava.” Stoga, „obitelj kao sustav karakterizira cjelovitost, što znači da su dijelovi sustava organizirani i u međusobnoj interakciji” (Brajša-Žganec, 2003: 51). Pateman govoreći o obitelji izdvaja Rousseauovu teoriju u kojoj „tvrđi kako je obitelj najbolji primjer društvene institucije koja slijedi zakon prirode” te objašnjava da je obitelj „naizgled najprirodnija od svih ljudskih zajednica i stoga osobito prikladna za žene, koje ne mogu transcendirati svoju prirodu na način koji zahtijevaju građanski oblici života” (Pateman, 1998: 26-27). S obzirom da je obitelj dinamična struktura u kojoj se stalno nešto mijenja, a isto tako i obiteljski odnosi, Wagner Jakab razlikuje zdrave od rizičnih obitelji. „Zdrava obitelj je, općenito, ona u kojoj za dijete u vrijeme razvoja i adolescencije brine roditelj ili skrbnik koji mu pruža pažnju i potporu dok se ne osamostali. Zdrava i poticajna obitelj pruža zdravstvenu zaštitu i skrb djetetu, povezana je sa zajednicom (škola, vrtić, radno mjesto, crkva) te uključuje dijete u izvanobiteljske organizacije u kojima uči radne navike i stječe životne vrijednosti”, dok „rizična obitelj svojim oblikom, strukturom i odnosima može nepovoljno utjecati na ukupan razvoj djeteta. Osnovna značajka ovih obitelji je postojanje sukoba i agresije a odnosi među njezinim članovima su hladni i zanemarujući.

¹ Zagorka, 2012, sv1: 12

Među raznim čimbenicima nepovoljne uvjete najviše potiču roditeljski sukobi, nekvalitetno roditeljstvo (nemar, nebriga, emocionalna nedostupnost, izostanak potpore) i novčane teškoće obitelji“ (Wagner Jakab, 2008: 123). Iako je ovo istraživanje provedeno u 21. stoljeću, ono se lako može povezati i sa starijim vremenima u kojima je prevladavalo patrijarhalno društvo. U romanu *Kamen na cesti* prikazano je jedno takvo društvo i jedna rizična obitelj, koja, prema Wagner Jakab, svojim oblikom i odnosima može nepovoljno utjecati na oblikovanje dječjeg identiteta.

Patrijarhalno društvo ostavilo je velike tragove u povijesti, a takvi su tragovi vidljivi i danas. Ono je shvaćeno kao oblik društvene organizacije u kojoj su muškarci imali potpunu kontrolu nad političkim, ekonomskim i društvenim institucijama. Na ovo se može nadovezati Perić koja ističe kako je „institucija obitelji u neku [je] ruku odraz društva i društvenih normi u malom. Posebno u patrijarhalnim društvima ona predstavlja prijenos društvenih normi u prostor privatnog“ (Perić, 2010: 35). Muškarci su bili ti kojima se pripisivala intelektualna nadmoć i bavljenje javnim djelatnostima, dok je žena bila pasivna i vezana uz kuću i kućanstvo. U takvoj je obitelji odrastala i Mirjana Grgić. Otac je bio taj koji je donosio većinu odluka, donosio kruh na stol te po volji i dolazio i odlazio iz kuće, a majka je bila ljubomorna na muževo ponašanje i vezana uz kuću (usp. *ibid.*: 36). Mirjanini roditelji nisu živjeli sretno, a to su iznova dokazivali mnogim svađama i nasiljem u obitelji. Upravo zbog tog, Mirjana je „žrtva tog nesretnog braka u najpotpunijem smislu te riječi. Fizičko nasilje i emocionalna hladnoća koju uočava među svojim roditeljima bitno utječu na njen osobni razvoj, ali i percepciju uloge žene u obitelji i društvu“ (*ibid.*). Svoje frustracije prema mužu, majka Jelena prenosila je na Mirjanu tako što ju je verbalno i fizički zlostavljala („*Mati je udari šibom. Ona rida, a mati viče: - Već se sada klatariš kao tvoj otac*“) (Zagorka, 2012, sv1: 14-15). Izjave kojima majka vrijeđa Mirjanu, govoreći da je pokvarena kao i otac, Mirjanu su pratile cijeli život. S druge pak strane, Mirjanin otac nije pokazivao previše interesa za Mirjanu, kao ni za jedno od svoje djece. Često je odlazio od kuće, a kada bi i bio ondje, uvijek je ulazio u sukobe sa suprugom.

Mirjana „prati pogledom majku i oca kako ostavljaju sobu rukom o ruku“² – roditelji

Roditeljstvo je širok pojam i često mu se ne može prepoznati ni pravo značenje ni smisao. „Kao prvo, to je odlučivanje za djecu, preuzimanje i prihvaćanje roditeljske uloge i redefiniranje vlastitih ciljeva, vrijednosti kao i doživljaja vlastite vrijednosti zbog emocionalnog i materijalnog ulaganja i ulaganja napora, zbog nagrade u emocionalnoj

² Zagorka, 2012, sv1: 50

povezanosti i doživljaju djetetova uspjeha i razvoja. (...) Kao drugo, to je rađanje djece, njihovo zaštićivanje i briga za njihovo održanje, život i razvoj, te vođenje i pomaganje njihova razvoja”, a „kao treće, to su svi namjerni postupci i aktivnosti koje roditelj poduzima i provodi kako bi osigurao sve te ciljeve” (Čudina-Obradović; Obradović, 2006: 243). Roditeljstvo se često izjednačavalo s majčinstvom, ali ono podrazumijeva i očinstvo. Svrha je roditeljstva dužnost roditelja da se skrbi o djetetu s ciljem zaštite dobrobiti djeteta, neovisno o tome bio on otac ili majka. „Istraživanja zasebnog majčinskog i očevog uključenja i bavljenja djecom pokazuju da se ta dva oblika roditeljstva razlikuju po količini uključenosti, vrsti dominantnih aktivnosti, prema vrsti i načinu odnosa prema djetetu i specifičnim i različitim učincima i posljedicama koje imaju majčino i očevo bavljenje djetetom. Ta dva oblika interakcije roditelja s djetetom toliko se međusobno razlikuju da je opravdano nazvati ih majčinskom i očinskom praksom” (ibid.: 250). I otac i majka izrazito su važni za razvoj identiteta njihova djeteta. Dijete od njih uči kako razvijati odnose. Interakcije koje ima s roditeljima međusobno se razlikuju, a interakcije i međusobni odnosi Mirjane Grgić i njezinih roditelja u romanu *Kamen na cesti* detaljnije će se prikazati na sljedećih nekoliko stranica.

„O, Bože, kako sam nesretna – zaplače majka.”³ – majka

Kroz povijest postojale su različite definicije majčinstva, a postojanje tog pojma dokazuje da je majčinstvo, kao i svaka druga institucija društveno izgrađena, a ne biološki upisana. Stoga, Nakano Glenn na majčinstvo gleda kao na povijesno i kulturno varijabilni odnos u kojem pojedinac odgaja drugog i brine za njega. Majčinstvo se, nadalje, pojavljuje u specifičnim društvenim kontekstima koji se razlikuju u materijalu i kulturnim izvorima. Nakano Glenn tvrdi da se majčinstvo ne može definirati samo po ovom, nego da je ono oblikovano i kroz djelovanje muškaraca i žena u specifičnim povijesnim okolnostima (usp. Nakano Glenn, 1994: 3).

Za ovaj diplomski rad valja izdvojiti dva značenja majčinstva. Pozivajući se na Adrienne Rich i njezinu distinkciju dva značenja majčinstva, Andrea O'Reilly navodi kako se jedno značenje (*majčinstvo kao institucija*) odnosi na patrijarhalnu instituciju majčinstva koja je orijentirana na muškarce i kontrolirana, a drugo značenje (*majčinstvo kao iskustvo*) odnosi se na ženska iskustva koja su orijentirana na žene i poticajno osnažujuća za žene (usp. O'Reilly, 2004: 2). Dakle, jedno značenje definira se kao stanje majke i posjedovanje majčinskih „kvaliteta“, dok se drugo odnosi na njegovanje i odgoj djeteta koji se odvija onako kako majka

³ Zagorka, 2012, sv1: 73

želi, odnosno onako kako njoj i djetetu odgovara. Majčinstvo kao institucija prikazuje majčinstvo kao nešto prirodno, a u isto vrijeme ideologija patrijarhata zarobljuje žene u biološku reprodukciju žena i brani im sve identitete koji nisu povezani s majčinstvom. Nadalje, Ann Oakley objašnjava da se ovo značenje temelji na tri uvjerenja: da sve žene moraju biti majke, da sve majke trebaju svoju djecu i da sva djeca trebaju svoju majku. Svako od ovih uvjerenja postalo je uvjerljivo društvenim i kulturnim uvjetovanjem koje potiče žene da postanu majke, a sva uvjerenja podržala je znanost (usp. Oakley prema Nakano Glenn, 1994: 9). S druge strane, za majčinstvo kao iskustvo Forcey ističe kako je ono društveno oblikovan set aktivnosti i veza koje su uključene u brigu i odgoj drugih ljudi. Također, ono je važno jer se preko njega oblikuje ljudski identitet i pozicija u društvu (usp. Forcey, 1994: 357).

„Glavni razvojni zadaci djeteta u ranoj dobi jesu uspostaviti vlastiti, odvojeni identitet, svijest o sebi, a to uspostavljanje omogućit će mu da djeluje neovisno i učinkovito, da se nosi s neizbježnim frustracijama, prihvaća odgode zadovoljstva i razočaranja i da nauči međusobno davanje i primanje s ljudima iz svoje okoline” (Čudina-Obradović; Obradović, 2006: 250). Ovo se zove i društveno-emocionalna regulacija. Kako bi se ova regulacija postigla, od velike je važnosti skrbnik, a tu poziciju najčešće zauzima majka. One su romantizirane kao davateljice života, požrtvovne, opraštajuće, ali demonizirane kao pretjerano uključene i destruktivne. One su viđene kao svemoćne jer odlučuju o sudbini svoje djece i njegove buduće pozicije u društvu, ali i kao nemoćne jer su podložne prirodi i instinktu (usp. Nakano Glenn, 1994: 11). Majka također sudjeluje u svojoj obitelji i u zajednici. Doživljava sebe kao društveno odraslo biće zajednice i poznaje značenje obitelji, odgoja djece i majčinstva. Uobičajeno se nalazi u braku, u kojem je financijski ovisna i očekuje da njezin muž bude dominantan (usp. Chodorow, 1997: 86). Majčinska uloga izrazito je važna pri oblikovanju dječjeg identiteta, a između majke i djeteta važno je uspostaviti privrženost. „Ako dijete ne može uspostaviti privrženost, ako nema majku, ili zainteresiranog skrbnika, ako majka/skrbnik ne odgovara primjereno na njegove potrebe, javit će se u djetetovu razvoju niz nepovoljnih posljedica” (Čudina-Obradović; Obradović, 2006: 251) kao što su: nepovjerenje prema ljudima i svijetu, gubitak motivacije, slabije pamćenje i nemogućnost korištenja misaonih funkcija. Stoga je uloga majke vrlo važna u djetetovu razvoju.

Za konstrukciju identiteta protagonistice romana, veliku je ulogu odigrala njezina majka Jelena koja „će biti shvaćena kao ona koja, zbog odsutnosti oca, zauzima najvažniji položaj u formiranju identiteta junakinje“ (Matijašević, 2008: 344). Jelenina slika o Mirjani nikad nije bila pozitivna. „Njezina određenja Mirjane su sljedeća: Mirjana je poput oca koji je

nevjeran i luka uokolo, što znači da (...) mržnju prema vlastitom suprugu prebacuje na Mirjanu kao njegov produžetak, time joj od početka negirajući autonomiju” (ibid.). Kao već ranije izdvojen citat: „Već se sada klatariš kao tvoj otac” (Zagorka, 2012, sv1: 15), ali i drugi: „Pokvarena si kao i otac” (ibid.: 31), „Isprebijat ću te do krvi” (ibid.: 41), „Zla si kao tvoj otac” (ibid.: 87), „Lažljivka pokvarena” (ibid.: 150) samo su neke od uvreda i prijetnji kojih se Mirjana naslušala za svojeg života. Budući da je odrasla odvojeno od braće, Mirjana se često osjećala izolirano i otuđeno. Mirjanina se izoliranost može prikazati na dva načina. „Dok se u prvom slučaju Mirjanina izoliranost očituje u strogoj odvojenosti od braće kojoj su – za razliku od Mirjane – sve slobode zajamčene, drugi se vid Mirjaninine usamljenosti u roditeljskom domu odnosi na zabranu druženja s djecom iz sela” (Grdešić, 2008: 649). Unatoč zabranama, ona je često bježala od kuće. Zato je bila kažnjavana i dobivala je batine zbog svojeg „lošeg ponašanja“: „Bjesomučna razjarena žena baci Mirjanu na pod. Udarci padaju po njenom tijelu. Stisnute pesnice udaraju Mirjaninu glavu, lice, leđa” (Zagorka, 2012, sv1: 56), a kako bi spriječila njezina bježanja u selo, majka je Mirjanu često vezala o drvo. Sam odlazak iz kuće dolazak u nju, primjeren je muškarcima i nikako se ne uklapa u idealnu žensku ulogu, a majčino vezanje Mirjane za drvo metafora je ženskog zatočeništva. Ta metafora stalna je slika žene u književnosti, u kojoj žena želi pobjeći jako daleko (usp. Grdešić, 2008: 649).

Kako bi „spasila njezinu dušu”, majka Mirjanu šalje u samostan na školovanje. Daleko od majčinog lošeg utjecaja, Mirjana ostvaruje blizak odnos s učiteljicom Bernardom koja je „jedan od rijetkih ženskih likova u njenom životu koji joj omogućuje neku vrstu pozitivne identifikacije i emocionalne bliskosti” (Perić, 2010: 40). Ista majka koja ju je stavila u samostan na školovanje, to isto školovanje prekida govoreći da obrazovanje nije za poštene djevojke: „Ja ne dam da ona ide dalje u školu. (...) Jer hoću da bude poštena žena. Nikad neću dopustiti da se poteže po nekim visokim školama, gdje je izložena muškarcima” (Zagorka, 2012, sv1: 183). Upravo ovom rečenicom srušeni su svi Mirjanini snovi o školi. Jelena Grgić odrasla je u patrijarhalnom društvu, a društvo kao takvo, dugo je vremena oblikovalo seksualnost i uloge muškaraca i žena u društvu, u društvu u kojem su muškarci bili ti koji su brinuli o obitelji i zbog toga su imali mogućnost visokog obrazovanja, a ženama je škola bila potrebna samo da shvate svoje buduće bračne dužnosti. Nadalje, svoje ideje o poštenoj ženi Jelena Grgić dodatno je potvrdila pronalaskom mnogo starijeg muža za Mirjanu i zahtjevom da se uda za njega. Mirjana na neki način suosjeća s majkom, shvaća da otac ne pokazuje nikakve osjećaje za majku i priklanja joj se. Ona se pristaje žrtvovati za svoju majku, trpjeti u braku s mužem Mađarom i na taj način postaje jaganjac božji koji „pre-uzima, pretjerano uzima na sebe grijehe

svijeta i biva stavljen u položaj moderiranja, ublažavanja obiteljske patologije, preuzimajući na sebe dodijeljenu ulogu, a ne odbijajući je, ulogu onog koji žrtvuje svoje sebstvo u svrhu pretvaranja disfunkcionalne obitelji u funkcionalnu” (Matijašević, 2008: 346).

Ni tijekom svojeg braka, Mirjana nije imala podršku svoje majke. Majka ružno govori o njezinim snovima i tekstovima koje piše („*Umišljena si zbog onih pjesama što si črkala? Sad ću ti odmah reći: dala sam jednoj proročici komad vrpce od tvoje suknje i ona je rekla: knjiga i pismo nose toj ženi rugobu, poraze, nesreću i smrt. Neka se okani knjiga. (...) Nesretna si uz muža jer još i danas misliš na škole, na knjige i slične ludosti*” (Zagorka, 2012, sv2: 67)). Mirjaninog muža vidi u najboljem svjetlu i ne želi čuti nijedan Mirjanin loš komentar o njemu: „Ti ne znaš, ne slutiš kako ti je dobro i lijepo. Zamisli, Mirjana, takvog muža, uglednog, solidnog, poštenog koji će sve što imaš čuvati kao svoje oči. Nikad ne izlazi iz kuće, uvijek je uza te. A taj muž preuzeo je na sebe plemenito i pošteno da tvojoj majci osigura krov nad glavom” (ibid.: 61).

Kad je riječ o Jeleninu odnosu prema djeci, on se razlikuje od djeteta do djeteta. U djetinjstvu je odgajala mušku djecu odvojeno od Mirjane, a najmlađu kćer Doricu poslala je na selo, da ju odgaja druga žena. Dječaci su, za razliku od Mirjane, bili smješteni u drugom dijelu obiteljske kuće, a Mirjana je većinu vremena provodila u svojoj sobi ili s dadiljom Martom, koja je, kako će se objasniti kasnije u radu, imala pozitivan utjecaj na Mirjanu i njezin kasniji život. Za vlastite dječake joj je svejedno, Doricu mrzi jer kako kaže:

„Ona je kriva da me muž napustio. (...) Kad sam je nosila, strahovito me uznemirila, bolovala sam od toga. Onda se on povukao od mene i ja sam počela mrziti dijete koje sam nosila. Jest, mrzila sam ga jer mi oduzima muža. Kad se rodilo, nisam ga mogla ni gledati, otpremila sam ga u selo na dojenje i ostavila ga tamo. Kad su ga donijeli, kao da je pod krov stigao đavo” (ibid.: 84).

Majka smatra da bi je muž i dalje volio i brinuo se o njoj, samo da nije bilo Dorice. „Osobine narcistične žene koja je samo žena, ali ne i majka jesu to da mrzi vlastite kćeri te ih u svojem narcizmu doživljava kao suparnice” (Matijašević, 2008: 351). Za razliku od braće i sestre, Mirjana kao najstarija, jedina je koju majka voli. Ili barem tako kaže. Željka Matijašević opisuje Mirjaninu majku kao narcističnu ženu, jer Jelena veli: „Ženi je ljubav muškarca jedina sreća” (Zagorka, 2012, sv2: 86). Tom rečenicom želi reći da je muškarčeva ljubav jedino vrijedno života i jedini životni smisao za ženu. Ništa osim toga nije važno. Takvom izjavom „ljubavi majke koja istodobno fizički i psihički zlostavlja Mirjanu valja tumačiti kao ljubav prema onoj koja će joj pribaviti natrag nezainteresiranog muža koji luta te je fizički kažnjava kad se klatari, luta, čak vezanjem poput životinje i mučenjem, od kojeg Mirjanu spašavaju sluge. Majka je posve utopljena, opsjednuta dijadnim, prelamajućim, ovisničkim odnosom s

vlastitim mužem tako da njezino sebstvo posvema ovisi o tomu je li manjak njezina sebstva dopunjen muškom ljubavi” (Matijašević, 2008: 352). Tijekom cijelog Mirjaninog života u roditeljskom domu Jelena je svoju ljubav preslikavala na svoj odnos s Mirjanom. Kada je bila u dobrim odnosima sa suprugom, bila je dobra i prema Mirjani i obrnuto. Kada se svadala s njim, svoju pasivnu agresiju prenosila je na Mirjanu. Na taj način, kao da je mislila da će ponovno zadobiti pažnju svojeg nezainteresiranog muža.

a. Histerija

Ponašanje Jelene Grgić tijekom cijelog Mirjaninog života, panični napadaji, emocionalni ispadi prema mužu i ženskoj djeci, nasilje nad djecom, eksplozije emocija, pokazuju sličnosti sa simptomima histerije koja je krajem devetnaestog stoljeća bila aktualna. „Histerija je u devetnaestom stoljeću bila povezana sa ženskošću na brojne načine, prije svega sa ženskom hiper-emocionalnošću, a uključivala je ogroman repertoar emocionalnih i tjelesnih simptoma”, a ti su simptomi bili „očigledni, vidljivi, tjelesni. Evo što su oni uključivali: grčenje, nesvjesticu, povraćanje, gušenje, jecanje, smijanje, oduzetost pojedinih dijelova tijela te brze prijelaze iz jednog u drugo emocionalno stanje” (Matijašević, 2005: 831). Matijašević je histeriju povezala s problematičnosti samog seksualnog identiteta i nadovezala se na Nancy Chodorow i njezinu knjigu *Reproduciranje majčinske skrbi*. Ona se, naime, referirala na Freuda i njegov Edipov kompleks, te je pokušala objasniti da se prededipovski kompleks dječaka i djevojčica razlikuje. Pokazala je da se odnos između majke i djevojčice produžuje za razliku od odnosa između majke i dječaka. Majke svoje kćeri shvaćaju kao produžetak sebe. Tada djevojčice postaju slabije i krhkije, a dječaci postaju autonomni jer su majke prema njima strože i imaju moć nad njima (usp. Chodorow, 1997: 108-110). „Majke doživljavaju žensku djecu kao jedno sa sobom; njihov odnos prema kćerima je narcističan, dok je odnos prema dječacima anaklitičan. Djevojčice su produžetak majčinog sebstva, dječaci su samosvojni objekti” (Matijašević, 2005: 834). Matijašević dalje ističe kako se histerija može usko povezati uz nedostatak trokutaste, edipovske strukture, pri čemu se ona više odnosi na djevojčice nego na dječake (ibid.).

Uzroci histerije mogu biti mnogobrojni, a neki od njih povezani su uz genetiku, strah, stres, traumu ili neko teško iskustvo. Primarni je cilj histerije zadobivanje pažnje i ljubavi od okoline. Ako je Jelena zbilja bila histerična, uzrok njezine histerije mogla bi biti trauma iz djetinjstva i njezine obitelji⁴ jer kako objašnjava: „Moj otac bio je školski nadzornik, ali je rano

⁴ Prilikom posjete Memorijalnog stana Marije Jurić Zagorke, u razgovoru s osobom koja ondje radi saznala sam da su se roditelji Marije Jurić Zagorke vjenčali kad je Josipa Domin, Zagorkina biološka majka, bila trudna osam

umro od sušice. Majka se udala jedva što je otac umro. Očuh me progonio, tjerao od kuće. Živjela sam kod svoje tetke i tamo sam se upoznala s nesretnikom, tvojim ocem” (Zagorka, 2012, sv1: 239). Nadalje, kaže kako su sva njezina braća umrla od tuberkuloze te da je ona ostala jedina živa i zdrava. Upravo ova informacija, na neki način, može objasniti Jeleninu situaciju. Njezino loše iskustvo s majkom preslikalo se na njezin odnos s Mirjanom. Sama potvrda majčine hysterije, na neki način vidljiva je i u Mirjaninu pismu bratiću Marku, kojem piše:

„Tebi sam htjela pisati o nečem drugom. Osjećam potrebu da ti javim i obrazložim nešto naročito, što će i tebe zanimati. Evo, slušaj. Ovdje u dalekoj zemlji dopala mi je u ruke glasovita znanstvena knjiga. Kad sam je pročitala, gusti je zastor tajne tragedije naše obitelji odjednom postao prozirniji. (...) Ova jedna knjiga dala mi je da zavirim u tu tajnu. Preko nje sam tek doznala o strahovitim silama prirode što zahvaćaju tijelo jezovito nemilosrdnom zapovijedi. (...) Tek danas naslućujem: bila je razdirena nemilosrdnom zapovijedi. Ali nije je htjela poslušati. (...) Bijesna, podivljala aždaja prirode uhvatila je zubima i vitlala njome kao lav bespomoćnom žrtvom” (Zagorka, 2012, sv2: 288-289).

Mirjana je ovdje shvatila da je nešto upravljalo njezinom majkom, nešto što nije bilo dostojno imenovanja. Ta bijesna, podivljala aždaja prirode bio je spolni nagon, koji je Jelena potisnula u djetinjstvu i s kojim se nije uspjela do kraja izboriti. Na samom kraju, valja zaključiti kako je hysterija „danas, bitno vezana uz rod u smislu u kojem označava problematičan odnos prema ambivalentnoj majci” (Matijašević, 2005: 837).

„Pusti me, Mirjana. Imam briga, moram misliti.”⁵ – otac

Osim majke, za razvoj djetetovog identiteta važna je još jedna primarna osoba, a to je i otac. Majčino ponašanje uvelike se razlikuje od očevog ponašanja. U prve tri godine, ono značajno određuje daljnji djetetov emocionalni, društveni i spoznajni razvoj. Majke su te koje odgovaraju na dječje potrebe, iskazuju pozitivne emocije i upućuju riječi djetetu, a očevi su svojim ponašanjem usklađeniji s djelovanjem i zadacima ostala dva sustava (učenje – poučavatelj i igra – partner). Time je očeva uloga usmjerenija na igru, podučavanje i poticanje na neovisno istraživanje i suočavanje s izazovom (usp. Čudina-Obradović; Obradović, 2006: 252-253). Slično je istaknuo i Ross. D. Parke. On navodi da su majke i očevi aktivni u igranju s djetetom. Međutim, očevi više vremena provode u igri nego majke. Takve igre djeci pomažu da istraže neki prostor ili nauče ih kako se kontrolirati u društvenim situacijama (usp. Parke, 1996: 62-69).

mjeseci s malom Zagorkom. Iako ova informacija nije usko povezana s ovom temom, svakako je zanimljivo promatrati je u odnosu na sam tekst. Postoji mogućnost kako je Josipa Domin zbilja bila hysterična te je Zagorka na primjeru nje oblikovala svoj lik Jelene Grgić.

⁵ Zagorka, 2012, sv1. 142

Očinstvo je, isto kao i majčinstvo, usko povezano s pojmom patrijarhata. Iako je značenje patrijarhata „vladavina očeva”, ovaj pojam najčešće se koristi kao bilo koji sustav u kojem su muškarci nadređeni ženama. U patrijarhalnom društvu, muškarci iskorištavaju žene kako bi im rodile djecu. U tom pogledu muškarac može zaposliti i određene žene koje će brinuti o pojedinim aspektima potrebnima za odgoj njegovog djeteta.

Psihologija je jako dugo zanemarivala očeve. Oni nisu bili samo slučajno zaboravljeni, već ignorirani, jer se vjerovalo kako su manje važniji od majki u razvoju dječjeg identiteta. Sigmund Freud jedan je od teoretičara koji je zanemarivao očeve. Smatrao je da su majke te koje uobičajeno hrane djecu i brinu o njima. One su, prema Freudu, postale važne za razvoj djece, dok su očevi bili ignorirani (usp. *ibid.*: 5-6).

Čudina-Obradović i Obradović ne mogu pružiti jednostavnu definiciju oca i kažu kako „pojam oca u prvom redu podrazumijeva odnos u kojem može, a ne mora biti zastupljena biološka sastavnica. Taj je pojam podložan promjenama i razgranatosti oblika koja je posljedica suvremenih demografskih i društvenih pomaka u svijetu” (Čudina-Obradović; Obradović, 2006: 257). Neki od oblika koje izdvajaju su: otac-hranitelj obitelji, rastavljeni otac, izvanbračni otac, adolescentski otac u braku, otac iz kohabitacijske trajne ili razvrgnute veze. Oni, nadalje, ističu da se očinstvo može podijeliti na četiri vrste: u odgoj uključeni biološki očevi, u odgoj uključeni socijalni očevi, u odgoj neuključeni biološki očevi i u odgoj neuključeni socijalni očevi. U radu će se pružiti detaljnija analiza oca protagonistice romana kako bi se o njemu stvorila jasnija slika.

Već je ranije istaknuto da je Mirjanina majka odrasla u patrijarhalnom društvu. Ona je svoje vrijeme provodila u kući, a otac je bio taj koji radio i donosio sve odluke u kući. On je upravljao velikim barunskim imanjem na kojem je Mirjana i odrasla. Budući da je često izbivao iz kuće, to je i utjecalo na Mirjanino sebstvo. „Trajna odsutnost oca koju Chodorow smatra konstantom našeg društva čini da je muško poistovjećenje prije svega poistovjećenje s rodnom ulogom, a da je, suprotno tomu, žensko poistovjećenje prije svega – s roditeljskom ulogom” (Matijašević, 2008: 345-346).

Mirjana je cijeli svoj život bila uspoređivana s ocem. Majka je uvijek govorila kako je „isti on“ i proklinjala njegovu krv. Otac je bio dominantan u kući i često je tukao i vrijeđao Mirjaninu majku. To je vidljivo već u prvoj rečenici romana: „U hodniku trka. Bjesomučni krik. Tresak vrata. U polumračnu sobu uleti žena. Za njom muškarac. U njezinoj ruci nož, u njegovoj puška. Dva podivljala bijesna nasrnuše: u muža je uperen nož, u ženu cijev. Usred sobe sjedi prestravljeno dijete. Bljesak noža i puščane cijevi kao da su mu probušili male grudi

pa vrišti punim dahom strave” (Zagorka, 2012, sv1: 11). Ovo je samo jedan od mnogih primjera koji prikazuju situaciju u kući obitelji Grgić. Upravo u takvoj situaciji odrasla je Mirjana. Nasilje među roditeljima, kojem je Mirjana često bila svjedok, ostavlja velike posljedice na djecu. „Dijete koje često nazoči roditeljskom međusobnom zlostavljanju, živi u 'carstvu užasa', u stanju kronične nesigurnosti i neprestanog očekivanja da će se dogoditi nešto strašno i nepredvidivo. Ono je često izloženo istodobnom psihičkom zlostavljanju izraženom u okrivljavanju, omalovažavanju i izrugivanju djetetu” (Čudina-Obradović; Obradović, 2006: 493).

Otac je, za razliku od majke, podupirao Mirjanu u školi: „Da, ići ćeš jer tako hoćemo ja i časna sestra. Mama će se već smiriti” (Zagorka, 2012, sv1: 159). Bio je spreman poslati je na školovanje u Švicarsku, uz barunovu pomoć: „Vi ste moj najvjerniji pomoćnik na mojim imanjima. Radili ste uvijek kao da je sve to vaše. Dvadeset osam godina. Dakle, čujte: vaša kći pokazuje naročiti talent za nauku, čezne za visokom školom. Poslat ćete je u Švicarsku. Ja ću platiti dvije trećine troškova.” Na što otac odgovara: „Ako vaša preuzvišenost tako misli, zahvaljujem” (ibid.: 148). To se, nažalost, nikada nije ostvarilo jer se majka nije složila s njime. Budući da se otac nije htio svađati sa ženom, jednostavno je odustao od svake ideje za Mirjanino daljnje školovanje.

Mirjana tijekom svojeg djetinjstva nikad nije ostvarila pozitivan odnos sa svojim ocem. Iako je bio drukčiji od majke, nije bio mnogo bolji. Uvijek je bio odsutan, nezainteresiran za svoju djecu i vrijeme je uvijek provodio u radu:

„Zaposlen kao uvijek, ali pažljiv. Ne govori s njom mnogo više nego prije, ali je pita svakog dana dvije-tri riječi. Više ne dospijeva. Uvijek je zadubljen, računa, riše, smišlja. Kad Mirjana legne u postelju, čuje oca u njegovoj sobi i sluša kako šušte papiri i škripi pero, štropoću ladice i vidi svjetlo do kasne ure. Ujutro rano čuje njegov zapovijedajući glas hodnicima, perivojem, razabire kako se uvijek žuri na majur, na polja, u vinograde” (ibid.: 144).

Očeva fizička, ali i psihička odsutnost bitno je utjecala na Mirjanu i njezino shvaćanje sebe. Kao osoba koja je pokazivala interes za njezinu školu, barem i djelomično, otac je mogao mnogo toga očekivati od Mirjane. Odlukom da nema daljnjeg školovanja, Mirjana gubi svaku mogućnost razvitka vlastita identiteta i žali što nije rođena kao dječak, jer tada bi imala mnogo više prilika. Malo bolji odnos s ocem imala bi kad majke ne bi bilo u kući. Tada je obavljala neke poslove za oca:

„Narednih dana daje joj otac sve više posla u kancelariji. A taj posao smatra ona približavanje knjigama i radu za kojim čezne. Radi ocu čak i u noći, prepisuje mu izvještaje o ekonomiji imanja. Nakon objeda ide s njim u njegovu vinogradarsku školu za cijepljenje loze. Pokazuje joj, uči je obradi i prepušta joj da sama cijepi. Sada je Mirjani jasno što je očev najmiliji razgovor. I zaprede ga u tumačenje, a ona ubacuje svoja opažanja” (ibid.: 193).

Ovo je ocu bila još jedna potvrda kako je Mirjana bila pametno dijete, ali samo je rekao „baš je šteta što nisi muško” (ibid.). Vrlo je rano shvatila da je rad ono što je ispunjava. Otac, iako je znao i vidio kako je Mirjana pametna, nije htio poslati je dalje u školu, jer takvo se što nije odobravalo u patrijarhalnom društvu. Onda je postojao određeni strah od toga da će djevojka, „ukoliko se obrazovala ili kretala putem samostalnosti u smislu samostalnog privređivanja koje se temelji na intelektualnom radu, zaboraviti na svoje 'ženske dužnosti’“ te da će „bude li joj se pružilo jednako obrazovanje i odgoj kao dječacima, biti u sasvim jednako ravnopravnom položaju“ (Vukić, 2020: 38) s muškarcima.

Nedugo nakon toga, otac se u nečem složio s majkom. A to je bila udaja za mnogo starijeg čovjeka rekavši joj: „Svaka se djevojka mora udati, a za tebe će to biti jedina sreća. Zar ne osjećaš koliko mi činiš sramote? One noći kad si me izdala, pomislio sam: najbolje bi bilo da je udam jer će upropastiti mene, braću i sebe. Da, najbolji zatvor bit će ti brak, a sad me pusti. Moram svršiti posao” (Zagorka, 2012, sv1: 235). Ideja o braku kao najbolji zatvor, za Mirjanu je trebala značiti njezinu podređenost. Trebao joj je netko tko će zaustaviti razvoj njezinog identiteta i svesti ju na primarnu ulogu žene, majke, kućanice. Jedino je to, prema riječima Mirjaninog oca, moglo „smiriti“ Mirjanu. Otada je zatočena u bračnom životu s mužem kojeg nikako nije voljela i koji ju je tijekom cijelog braka kontrolirao i upravljao njome. Tek nekoliko godina nakon toga, nakon Mirjaninog nesretnog braka, otac čini jednu dobru stvar – podržava svoju kćer u rastavi od Nađa: „A tvoju rastavu prepusti meni. Ne želim da je vodi kakav opozicionar, uzet ću barunova odvjjetnika” (Zagorka, 2012, sv2: 172). Ubrzo nakon toga, Mirjana ne pristaje na njegovu pomoć, ne želi njegov novac: „Proklet bio taj novac za koji su prodavali moje boli, moje suze kao žigice. Neću taj novac” (ibid.: 228) i time prekida svaki odnos s njim. Ovim činom htjela je prekinuti svaki negativni utjecaj na njezin identitet, ali to se dogodilo jako kasno, tek kad je u njoj ubijena svaka želja za boljim životom.

„Zar su mogli od nas biti ljudi?”⁶ – braća

Osim roditelja, za razvoj djeteta i njegov identitet važni su braća i sestre, ako ih ima. „Odnos braće i sestara jedan je od temeljnih odnosa u životu svakog čovjeka naročito zato jer je to obično najdugotrajnija obiteljska veza. Brat i sestra su uz roditelje najbliži članovi obitelji i bez obzira u kakvom se odnosu nalazili (suparništvo, prijateljstvo) to je jedna od najdubljih emocionalnih veza” (Jurkin; Ombla, 2015: 394). U ranim godinama života braća i sestre mogu međusobno utjecati jedni na druge. Taj odnos može biti prijateljski ili pak obilježen snažnim

⁶ Zagorka, 2012, sv2: 233

neprijateljstvom i svađama. „Također, rješavanje sukoba i pronalaženje načina suradnje i pomirbe djeluje na društveni razvoj i načine rješavanja sukoba i stresa. (...) Moguće je zaključiti da braća mijenjaju društvenu situaciju svakog djeteta, da poticajno djeluju na njegove mnoge socijalne vještine i da ga pripremaju za ulazak u složene odnose izvan kuće bolje nego odnosi s roditeljima” (Čudina-Obradović; Obradović, 2006: 313).

Zagorka nije mnogo govorila o svojoj braći, ali o njima je nešto malo govorila u romanu. Lasić ističe da „nema za njih lijepih riječi” (Lasić, 1986: 17). Glavni lik u romanu, Mirjana Grgić, imala je dva brata i sestru. O braći saznajemo nešto malo na početku, ali i na kraju romana. Kao prvo, braća su od nje bila strogo odvojena. Njima su sve slobode zajamčene, ali samo zato jer su oni dječaci. Budući da joj je bilo zabranjeno druženje s braćom, svoje nezadovoljstvo pokazivala je čestim bježanjima od kuće zbog čega ju je majka kažnjavala vezanjem o drvo. Njezino prvo iskustvo s njima bilo je iz daljine gdje „ispituje služinčad o braći: ona su negdje daleko, na drugom kraju kuće. Onamo ulazi neka stara žena i mlada, jaka seljanka. To je sve što Mirjana zna. A ipak htjela bi da zaviri i čeka kad dječaci izlaze u šetnju da ih gleda s prikrajka, ali već je Marta odvuče. Zašto ne smije biti tamo?” (Zagorka, 2012, sv1: 16). Upravo ovo pitanje „zašto ne smije biti tamo?” mučilo je Mirjanu jako dugo. Tek kasnije shvaća „da kao žena ima ograničene mogućnosti kretanja, školovanja i javnog djelovanja, a poslije ta 'pravila igre' tvrdoglavo odbija prihvatiti” (Grdešić, 2008: 649). Kao drugi važniji događaj s braćom, svakako valja istaknuti njihov susret u Mirjaninim kasnijim godinama – onda kad je već stala na svoje noge i radila: „Pojave se u njezinoj sobi dva mladića. Zapanjena, jedva u njima prepozna svoju braću. Blijedi su, prašni, mučeni, jadni, poderani kao skitnice” (Zagorka, 2012, sv2: 233). Oba roditelja izbacila su ih van jer „zlo smo učinili” (ibid.). Ona ih prima i nada se kako su se zbilja popravili i postali bolji ljudi. No prevarila se. Oni ju ostavljaju s velikim dugovima i tu njezin san o obitelji zauvijek pada u vodu. Kako bi otplatila 'bijeke zmajevе', „ona danonoćno radi za plaćicu koja mora biti manja od najniže muške nadnice”, a „sloboda kretanja i javnoga djelovanja koju muškarci posjeduju i ljubomorno svojataju osnažuje njezinu žudnju za tim da bude muškarac, poznatu još iz ranoga djetinjstva” (Grdešić, 2008: 657) koja je bila vidljiva u njezinoj želji za slobodnom igrom s djecom.

O Mirjaninoj se braći, dakle, ne saznaje mnogo. Ono što se saznaje, Lasić pak povezuje sa samom Zagorkom i njezinim životom i kaže da „treba primiti sa skepsom njezine tvrdnje da su je braća pokrala, lišila djela nasljedstva, prevarila i bacila u teške dugove koji su ogorčavali dobar dio njezinih zrelih godina” (Lasić, 1986: 17).

b. „Najbolji zatvor bit će ti brak.“⁷ – brak

Sljedeći Mirjanin neprijatelj koji je negativno utjecao na nju, bio je brak koji se definira kao životna zajednica muškarca i žene. Brak se može smatrati i ugovornim odnosom, a dva pojedinca koja stupaju u brak, stupaju u bračni ugovor. Carole Pateman navodi da je „bračni [je] ugovor također vrsta ugovora o radu.” Za nju „postati suprugom istodobno znači postati kućanicom; udana je žena netko tko radi za svojeg muža u supružničkom domu.” (Pateman, 2000: 119). Također, Pateman ističe da „prošli i sadašnji sadržaj bračnog ugovora otkriva da se polazi od pretpostavke da žene nisu slobodne i jednake. Žene nisu 'pojedinci' koji posjeduju vlasništvo koje imaju u svojoj osobi i sposobnostima, te se tako pitanje njihovoga 'pristanka' na vlast muškaraca zapravo nikada ne postavlja. Štoviše, njihov navodni 'pristanak' na vlast njihovih muževa samo je formalno priznanje njihove 'prirodne' podređenosti. Nakon što su bile pod vlašću svojih očeva, one, za razliku od sinova, sa zrelošću ne dobivaju novi status nego ih očevi 'predaju drugom muškarcu da nastavi njihovo 'prirodno' stanje ovisnosti i podčinjenosti” (Pateman, 1998: 75). Dokaz da žena nema pravo na svoje ja i na svoj život, jasno je vidljiv u činjenici da je Mirjana Grgić „prodana“ za 20 tisuća forinti mađarskom činovniku Lajošu Nađu. Mirjana nije imala pravo odbiti i na taj način iz očevih ruku predana je u muževljeve ruke.

Tijekom povijesti muškarci su bili nadređeni ženama, bili oni očevi ili muževi. Muškarci su rođeni kao „individue”, a po tome je razumljivo da su žene podređene – tvrdio je Locke. „Slaže se s patrijarhalistima da je podređenost žena u braku 'utemeljena u prirodi' i tvrdi da će u obitelji muževa volja, kao volja 'sposobnijeg i jačeg', morati uvijek prevladati nad voljom 'žene u svim pitanjima njihove zajedničke skrbi” (ibid.: 196). Mišljenje da je ženama mjesto u kući danas je toliko prošireno, da se ono smatra prirodnom za cijelu zajednicu. Žene nisu bile ravnopravne supruzima niti ekonomski samostalne, već su ovisile o hranitelju – *pateru familiasu*. Pateman nadalje govori da je brak ili „uredna razmjena žena“ prvobitna razmjena koja tvori kulturu i civilizaciju. Tek nakon što je stvorena kultura, žena se prestaje smatrati „prirodnim stimulansom“ i postaje zakonom društvene vrijednosti (usp. Pateman, 2000: 115). Žene su se smatrale i robovima, jer „biti robom ili udanom ženom značilo je, da tako kažemo, biti u stanju stalne nedozrelosti, koje se udane žene još nisu u potpunosti oslobodile”. Bračnim ugovorom „muž je posjedovao imovinu u osobi svoje žene, a muškarac je mogao biti vlasnik i gospodar samo ako je sa svojom imovinom mogao učiniti što je htio” (ibid.: 123-125).

⁷ Zagorka, 2012, sv1: 235

„Udaj se za onog čovjeka kojega sam ti odabrala“⁸ – suprug

Patrijarhalno društvo označavalo je nadmoć i dominaciju muškaraca u različitim državnim institucijama. U obitelji je tu ulogu imao otac, a u braku suprug. Hobbes je smatrao da „u građanskom društvu muž ima vlast ljer su zajednice uglavnom uspostavili očevi, a ne majke obitelji” te da „zapovijedanje u kući pripada muškarcu” (Pateman, 2000: 59). Slično mišljenje prikazano je i u samom romanu: „Žena mora imati samo jedan nazor: kuhinju, kuću i djecu, a ostalo se nje ne tiče” (Zagorka, 2012, sv2: 219), rekao je jedan gospodin Mirjani Grgić. Uz to navodi da „brak je brak. Žena se u braku ima pokoravati mužu, osjećati kako on osjeća i nikako tjerati svoju politiku” te da je „žena [je] muževljevo vlasništvo dok je poštena i on ima pravo tražiti od nje sve što hoće, samo ne zločin” (ibid.). Ovakvom mišljenju protive se feministice. Iako se brak naziva ugovorom, „feministice tvrde da je institucija u kojoj jedna strana, muž, ostvaruje pravo robovlasnika nad svojom ženom i koji osamdesetih godina 20. stoljeća još uvijek zadržava neke ostatke te vlasti, daleko od ugovornog odnosa” (Pateman, 2000: 153). Iako bi brak sam po sebi trebao predstavljati sretan kraj, često to nije i po osobi može ostaviti velike psihičke posljedice.

Upravo je brak, odnosno Mirjanin muž, drugi važan element u konstrukciji njezinog identiteta. Pod roditeljskom prisilom udana je za mnogo starijeg čovjeka Mađara, a njezin život i dalje je bio nesretan. Mirjanina supruga pronašla je kuma, a o njemu doznaje iz pisama između majke i nje: „Odabranik je inženjer. Ima dobru plaću. Gradi mostove za državne željeznice. Ne karta, ne pije, ne puši, nije ženskar (to je tebi najpreče), štedljiv, gotova škrtica, kavalir i rodnom Mađar. Zamisli: vatreni Mađar. Ima trideset šest godina” (Zagorka, 2012, sv1: 229). Nađ je kao muškarac, ali i kao zaposlenik na željeznici, u patrijarhalnom društvu pripadao javnoj sferi života, dok je njegova žena trebala pripadati privatnoj. Stoga je od svoje žene Mirjane očekivao da bude pasivno i pokorno žensko biće koje je trebalo slušati svaku njegovu riječ. Već u prvim danima braka odredio je kako će teći njezin život:

„Dakle, čuj: prije svega mora posao u kući biti uredan da ne bude zbrke. Ja spavam do sedam sati, onda se uređujem, u pol osam je na stolu zajutak. Blagovaonica mora biti potpuno pospremljena i prozračena. Zato, Mirjana, moraš ustati već u šest sati da možeš spremići blagovaonicu, a mama će kuhati kavu. Kad ja odem u ured, naravno, ti ćeš onda urediti sobe. Ovako skupocjeno pokućstvo ne možeš prepustiti služavki. Svakog dana moraju se sagovi čestito iščetkati, a svaki drugi dan isprašiti. U tom ti može pomoći djevojka. Nemoj misliti da bih te degradirao do služavke, samo sve mora kroz tvoje ruke, svaku stvarčicu obriši sama da bude čista i da je neoprezna služavka ne uništi. Do deset sati mogu naše četiri sobe biti u redu, jer petu, svoju sobu, uređuje mama. Tamo ona ne da nikome priviriti. U deset ideš u kuhinju. Mama se dotle već vratila s trga i onda ćeš joj pomagati u kuhinji. (Zagorka, 2012, sv2: 29-30)

⁸ Zagorka, 2012, sv1: 237

Pored pokornosti prema sebi, odredio joj je i pokornost prema svojoj majci: „ti ćeš, Mirjana, slušati majku i pomagati joj što bude trebalo. Ona će kuhati po svojem, samo katkad možeš i ti nešto samostalno prirediti, naime, ona jela koja se kuhaju kod nas” (ibid.). U prijašnjim citatima prikazan je takozvani privatni ili kućni život koji je doličio udanoj ženi, a „uvjerenje da je udanoj ženi mjesto u kući, kao slugi njezinu mužu i majci njihove djece, danas je toliko prošireno i čvrsto ukorijenjeno da se takvo stanje stvari čini prirodnim obilježjem ljudske egzistencije a ne povijesno i kulturno određenim” (Pateman, 1998: 196). Uz to, zatočena je u vlastitoj kući te joj je zabranjeno kretanje po gradu. Šetati se smije jedino uz pratnju supruga, ali i to se događa jako rijetko: „U dva mjeseca nijednom nije bila u šetnji. Dva-tri puta zatražila je od muža da joj dopusti otići bilo kamo u prirodu. Odgovor je uvijek isti: on nema kada. Sama ne može u grad” (Zagorka, 2012, sv2: 37). Izolacija od vanjskog svijeta uvelike je slična epizodi iz Mirjaninog djetinjstva, a to je zabrana igranja sa seoskom djecom. Ovakav način života, u kojem je primorana na prisilan rad i na zabranu izlaska, umnogome je sličan zatvoru o kojem je progovorila Grdešić (2008).

Mirjanin bračni život postaje još gorim u trenutku kada počinje gladovati i krasti hranu iz vlastita doma kako bi se barem malo najela: „Gledajte me kakva sam. Od pedeset četiri kilograma spala sam na u ova tri mjeseca na četrdeset pet. Sam kostur. Izmučeni, zakovani, utamničeni, izgladnjeli. Kako sam drugačije mogla utažiti glad nego naručiti drugi ključ?” (Zagorka, 2012, sv2: 50). Ovakav brak za Mirjanu je zatvor, a ona zatvorenik kojeg čuvaju žandari: „Svejedno je: žandari u civilu ili u uniformi, u smočnici ili selu, svuda su žandari protiv nemoćnijeg, slabijeg kad se buni protiv nepravde” (ibid.: 68). Ovdje se može vidjeti povezanost represivnih državnih aparata i patrijarhata. Represija, kao jedna od mogućnosti države, za cilj ima upotrebu sredstava prisile radi očuvanja poretka. Neki od sredstava tiču se ograničavanja i uskraćivanja legitimnih prava. Patrijarhat je, s druge strane, oblik društvene zajednice u kojoj muškarci imaju primarnu kontrolu nad društvenim, političkim, ekonomskim i kulturnim institucijama. Dakle, oba sustava temelje se na nadziranju, discipliniranju i poslušnosti. Ono što represivni državni aparat provodi na javnom planu, to patrijarhat provodi na privatnom planu. Upravo takvu kontrolu patrijarhata provodio je Nađ u svojoj kući.

Mirjana nikako nije bila zadovoljna svojom pozicijom u braku. Slika braka u kojem je muškarac nadmoćan, a žena podređena, za Mirjanu je bila nepodnošljiva. Iako je primorana živjeti po nametnutim pravilima, nikada im se nije pokorila jer „pokoriti se znači pristati na njihove čine, prihvatiti njihove misli” (ibid.). Da se pokorila njihovim pravilima i načinu života, to bi značilo gubitak sebe, gubitak identiteta i preobrazba sebe u pokorno, pasivno biće bez

vlastitih stavova i razmišljanja. Prisilni rad sa strogim dnevnikom aktivnosti, izolacija od vanjskog svijeta, izgladnjivanje te korist koju bi Nađ mogao imati od Mirjanina budućeg spisateljskog rada, o kojem će više biti govora kasnije, razlozi su zbog kojih Mirjana odlučuje napustiti svoj mukotrpan i nesretan brak te se vratiti u domovinu (usp. Grdešić, 2008: 654).

„Muževljev jezik sada je prije materinskoga.“⁹ – pitanje mađarizacije

Roman pokreće i jedno tada aktualno pitanje, a to je pitanje mađarizacije. Hrvatska je u to vrijeme bila u Austro-Ugarskoj, a Austro-ugarskom nagodbom osigurana je jednakost Mađarske u državno-pravnim odnosima s Austrijom. Za jednog od hrvatskih banova imenovan je Khuen-Hedervary koji je „tijekom svoje dugogodišnje vladavine (...) uspostavio apsolutističku vlast, provodio nasilje nad oporbenim strankama i nasilno provodio izbore za Hrvatski sabor” (*Hrvatska enciklopedija*), a na poziciju bana postavljen je kako bi se obuzdalo hrvatsko državotvorstvo i otpor mađarizaciji.

Sam pojam mađarizacije označava „proces kojim je mađarski vladajući sloj u razdoblju od kraja XVIII. stoljeća do raspada Austro-Ugarske Monarhije nastojao nametnuti nacionalne političke, jezične i kulturne vrijednosti nemađarskim narodima, kao na primjer Slovacima, Hrvatima i drugima u zemljama krune sv. Stjepana (Ugarska)” (*Proleksis*). Posljednji snažan izražaj mađarizacije dogodio se upravo u vrijeme bana Khuena-Hedervarya „kada se otvaraju mađarske škole, mađarski jezik postaje obvezan u realnim gimnazijama, a ugarske vlasti miješaju se u financijsku samostalnost Hrvatske” (ibid.). To je izazvalo otpor hrvatskog pučanstva, a jedan od događaja kojim su pokazali svoje nezadovoljstvo bilo je spaljivanje mađarske zastave na Trgu bana Jelačića, koje se tematizira i u samom romanu. Njime su zagrebački sveučilištarci htjeli skrenuti pozornost caru Franji Josipu I. na Khuenuvu samovolju i nasilje u Hrvatskoj. Odjek ovog, ali i nekolicine drugih događaja u svjetskoj javnosti prisilio je mađarske političare na ukidanje odluka koji su označavali mađarizaciju, što je dovelo i do Khuenove ostavke (usp. ibid.).

Slika pojedinih naroda „koju narodi stvaraju o svojim bližim i daljim susjedima rezultat je vrlo složenih procesa. Ti se procesi odvijaju u kulturi, politici i društvenom životu (...) i čvrsto su povezani s razdobljem u kojem nastaju” (Šokčević, 2006: 261). Situacija koja je povezivala Hrvate i Mađare jedinstvena je u Europi, a „slika koju su uzajamno stvarali jedni o drugima nije [se] sastojala samo od stereotipa i nekih uvriježenih epiteta, nego i od pouzdanih životnih činjenica” (ibid.: 261-262). Iako je razdoblje od 1102. do 1790. uglavnom prikazivalo

⁹ Zagorka, 2012, sv2: 14

pozitivne elemente u hrvatsko-mađarskim odnosima, od pojave nacionalne ideje, odnosno ideje o nacionalnoj državi u kojoj može postojati samo jedan narod, ti su se odnosi ugrozili. U vrijeme ilirizma, pozitivna slika o mađarskim junacima brzo je nestala ili se o njima govorilo kao o nečemu što pripada prošlosti. Otada su se u hrvatskim povijesnim romanima druge polovice stoljeća Mađari prikazivali kao negativni junaci, kao što je vidljivo i u prikazu Lajoša Nađa u romanu *Kamen na cesti*.

Šokčević ističe da „povijesni romani (...) u 19. stoljeću, ne samo u Hrvatskoj nego i u drugim (srednjo)europskim zemljama, imaju ulogu jačanja domoljublja i buđenja nacionalnih osjećaja, a obično su u njima glavni junaci besprijekorni domoljubi, a negativni likovi stranci, ili domaće izdajice” (ibid.: 266). Uz desetak autora koji su u svojim djelima negativno govorili o Mađarima, Šokčević je izdvojio i samu Mariju Jurić Zagorku te njezine tekstove. Godine 1912. počela je pisati svoj veliki serijal povijesne tematike i njezini su prvi romani bili okrenuti protiv Mađara, ali poslije se to mijenja. „U hrvatskoj književnosti na prekretnici stoljeća (...) pisci nisu bili zaokupljeni samo Mađarima iz prošlosti, nego su pisali i djela koja su se bavila aktualnim društvenim i političkim temama i hrvatsko-mađarskim sukobima”, a „željeznice su bile jedna od najosjetljivijih tema” (ibid.: 288). O osudi željeznica pisala je u romanu *Roblje*. „Zagorka osuđuje jednu od junakinja romana koja se udala za Mađara, a svoju djecu nije naučila hrvatski i tako dopustila da se pomađare. U toj osudi mješovitih brakova ne možemo ne primijetiti utjecaj Zagorkinih loših iskustava iz njezinog propalog braka s nekim Mađarom” (ibid.: 289). Te osude mogu se vidjeti u opisu Nađeva ponašanja.

Mirjanin prvi susret s mađarskim jezikom događa se u kuminoj kući, kada upoznaje inženjera Nađa: „Čuj, Mirjana. Poslijepodne dolazi gospodin inženjer Nađ na mađarski sat s dječacima. Od danas moraš s njima učiti. Tata mi piše neka odmah započnu jer te želi ostaviti neko vrijeme ovdje“ (Zagorka, 2012, sv1: 226). Ukoliko odbije, za kaznu će biti zatvorena u kući. Ne znajući što bi, Mirjana pasivno sluša kumu.

Mirjana je Hrvatica koja je „odmalena sklona domoljubnim idejama i poeziji, a važnost hrvatstva i odanosti domovini posebno dolazi do izražaja nakon udaje za Mađara Lajoša koji još želi oduzeti tu bitnu sastavnicu njezine osobnosti” (Perić, 2010: 38) govoreći joj: „Sad moraš sa mnom govoriti samo mađarski, a kad pišeš mami ili ocu ili kome drugome, uvijek njemački. Muž mora znati što žena piše” (Zagorka, 2012, sv2: 13); „Muževljev jezik sada je prije materinskoga pa moraš govoriti njegovim jezikom, čak i misliti” (ibid.: 14); „Ona mora duboko poštivati i ljubiti naciju iz koje je potekao njezin muž i mora upoznati kolika je to sreća što je i ona sada član ovoga naroda. Ako to ne osjeti, onda brak ne može biti skladan i sretan”

(ibid.: 20). Iz ovih primjera vidljivo je kako Nađ želi kontrolirati svoju mladu ženu namećući joj svoj jezik, svoju kulturu i domoljublje prema Mađarskoj te je natjerati da zaboravi svoj identitet, materinski jezik i domovinu. Ova epizoda primjenjiva je i na vremensku situaciju samog romana. Mirjana je, kao i svaki drugi Hrvat u drugoj polovici 19. stoljeća, odrasla u Austro-Ugarskoj Monarhiji gdje su samo dvije nacije bile na vlasti te tlačile manje narode. Kao što su Mađari tlačili Hrvatsku, tako je i Nađ tlačio Mirjanu. Slika šireg konteksta preslikala se na uži kontekst, odnosno njihov brak.

Tako protječe nekoliko godina dok Nađ ne otkrije da Mirjana piše poeziju. Tek nakon „što su neki mađarski pjesnici i intelektualci pohvalili njezine pjesme, on dolazi na ideju da bi i to mogao iskoristiti za vlastiti društveni proboj i dodatnu zaradu” (Perić, 2010: 38) te ju tjera da piše na mađarskom jeziku kako bi postala mađarska pjesnikinja:

„Pisat ćeš, ne samo mađarskim jezikom, nego i duhom i srcem mađarskom narodu. To je jasno. Drugačije se ne može zamisliti. I baš ćeš zato dvostruko vrijediti u Pešti jer dolaziš iz Hrvatske i pišeš mađarski. Sto puta ćeš više vrijediti. Dakle, sada se nizašto ne brini u kući, nego samo piši da što prije možemo nešto poslati i da možeš u Peštu k Juliški. A onda ti nitko neće smetati. Što god ti treba, samo reci” (Zagorka, 2012, sv2: 132).

Ovdje se vidi još jači utjecaj mađarizacije i nametanje tuđeg identiteta i tuđih nacionalnih jezičnih i kulturnih vrijednosti nemađarskom narodu. Mirjanin nacionalni identitet dugo je bio utišavan, ali se sve to mijenja jednim povijesnim događajem – spaljivanjem mađarske zastave. Hrvatski studenti više nisu htjeli trpjeti mađarski teror nad hrvatskim narodom, a upravo tim događajem pokazali su svoje nezadovoljstvo. Tako se mijenja i sama Mirjana. I ona, kao i hrvatski studenti, pokazuje svoje nezadovoljstvo u braku, jača se u njoj zaspali nacionalni identitet, ali i njezin rodni identitet. U tom trenutku odlučuje ostaviti svojeg muža i vratiti se u domovinu. Odlučuje preuzeti tipične muške uloge kako bi uspostavila kontrolu nad vlastitim životom.

Kako bi prikazala svoju pobunu, izrecitirala je pjesmu o spaljivanju mađarske zastave:

„Plamti baklja u noći... Od zemlje do neba krijes plamena... a po njemu uspinju se k nebesima krikovi naši da probude pravednost od sna... A dolje pod gorućim krijesom blijeda žena gromko viče duše razbuktale: Zmijo trobojna, savijena oko srca doma mojeg, ispržila si se u ognju ljubavi djece što u obrani doma žive i ginu... Čuj ti, i neka čuju svi danas i do vijeka: ni sunce ne bi moglo prodrijeti do zemlje, ni Bog ne bi na nebesima mirno stolovati mogao kad bi se nad domom mojim vijao barjak Mađara” (ibid.: 139-140).

Ovi kratki stihovi prikazuju tragičnu povijest Hrvata u kojoj su bili ugnjetavani i terorizirani. Također, oni iznose i veliku želju za slobodom i Božjom pravdom te vlastitom državom u kojoj Mađari više neće biti na vlasti. Ovaj motiv baklje u noći povezan je i s Mirjanom. Izrekavši ove stihove, Mirjana se emancipira. Njezin se nacionalni identitet oslobađa nametanog mađarskog identiteta, a on je pak povezan i s njezinim osobnim identitetom – željom da ponovno bude svoja osoba. „Upravo nakon tog događaja, Mirjana

napušta muža i odlazi u Hrvatsku, naravno uz krajnju idealizaciju domovine i svog budućeg doma u njoj (*Kad je Mirjana stupila s vlaka na zemlju, kao da je zaručnica pala na grudi ljubljenoga*). Međutim, stvarnost je nešto drugačija, i upravo će u toj domovini doživjeti daljnja razočaranja i borbu sa predrasudama prema rastavljenoj ženi koja želi sama zarađivati i biti i politički društveno angažirana“ (Perić, 2010: 39).

c. „Kako je divno biti muškarac.“¹⁰ – žensko tijelo

U kršćanskoj je tradiciji tijelo smatrano grešnim, pasivnim i manjkavim, a od druge polovice 19. stoljeća javlja se povećani interes za tijelo u različitim disciplinama kao što je antropologija (usp. Adamović; Maskalan, 2011: 51). Tijelo se kao pojam često definiralo u filozofiji, fenomenologijskoj tradiciji, psihoanalizi, feminizmu te dekonstrukciji. Promjene u kapitalističkim društvima i razvoj konzumerističke kulture značajno su utjecale „na pozicioniranje tijela u centar oblikovanja ljudskog osjećaja identiteta. U tijelu je pronađeno sredstvo za pokretanje konzumacije te ono, da bi što uspješnije obavljalo tu funkciju, postaje podložno kontroli i manipulaciji” (ibid.: 54).

Nadalje, Adamović i Maskalan u svojem radu navode da su tijelo i njegove funkcije ženama predstavljale koliko izvor preokupacije, toliko i smetnju u obavljanju određenih poslova. „Može se reći kako je žensko tijelo upleteno u patrijarhalnu mrežu moći bilo temelj društvene diskriminacije žena te je determiniralo njihove životne šanse”, a „kapitalizam je u ženskim tijelima prepoznao veliki potencijal. Ženska tijela u kapitalističkom kontekstu imaju dvije osnovne uloge. Prva (lijepa) ženska tijela su objekt zavođenja moderne oglašivačke industrije, poticatelj konzumacije i muškog užitka”, a „druga, s prvom značajno povezana uloga ženskog tijela u kapitalizmu odnosi se na njegovu sposobnost konzumacije dobara” (ibid.: 60). Kao dio patrijarhalnog iskustva, Carole Pateman izdvojila je i prostituciju te na to gleda kao na neku vrstu posla. Kaže kako se u nedavnim feminističkim raspravama na prostitutku gledalo kao na radnicu koja ugovorom „ne prodaje sebe, kako se to obično tvrdi, niti prodaje svoje spolne oznake nego ugovara korištenje *spolnih usluga*” (Pateman, 2000: 187).

Muškarci su kroz povijest uvijek smatrani dominantnima nad ženama. Imali su pravo na školovanje, na slobodu kretanja, pravo na rad i samostalnost, dok su ženama ova prava bila oduzeta. Pojedine žene u takvim bi se situacijama presvlačile u muškarce kako bi se lakše uklopile u društvo. Jedan primjer ovog su *virđzine*, a ovdje je riječ „o pojavi koja odstupa od

¹⁰ Zagorka, 2012, sv1: 232

uobičajenog, ustaljenog, o običajno-pravnoj instituciji u kojoj žena 'mijenja spol' i preuzima ulogu muškarca – oblači se kao muškarac, ošišana je kao muškarac, ima muški oblik krsnog imena, vlada se poput muškarca, često nosi i oružje, po potrebi ide u rat, sudjeluje na muškim skupovima i ima gotovo sva javna prava muškarca u inače strogo patrijarhalnom društvu. Tu se ženski status može doista promijeniti tek ako i kada se ženski spol (ne samo preoblačenjem u muško, nego i pre-uzimanjem muškog identiteta) 'dokida' i pretvara u muški 'društveni spol', u status i moć koji takvu promjenu prate” (Vince-Pallua, 2004: 119). „U antropološkim tumačenjima spolna/rodna *preoblačenja* obično su vezana uz magijske i obredne inverzije spola. Maskiranja spola/roda provode se najčešće radi uklanjanja učinaka nadnaravnih sila ili su dio inicijacijskih obreda sazrijevanja, koji simboliziraju prijelaz iz djevojaštva/dječastva u odraslu dobu” (Slunjski, 2009: 144). Kao i gore navedene žene, i sama se Zagorka tijekom svojeg života često odijevala u muško odijelo. Na neki način, to je bio njezin otpor prema tadašnjem društvu koje je smatralo da žene nisu sposobne za rad i da im je „mjesto u kuhinji”, a i to joj je bio najlakši način kretanja po gradu. Mogla se slobodno kretati jer u odijelu muškarca nije bila obilježena kao žena¹¹. Istu tematiku o muškom odijelu provukla je kroz nekoliko svojih romana, pa tako i kroz *Kamen na cesti*.

Slunjski razlikuje četiri tipa preoblačenja u Zagorkinim romanima. „Preoblačenje u odjeću muškaraca junakinje tu biraju radi jednostavnijeg i sigurnijeg kretanja u sredinama i vrijeme neprimjerenima za tadašnju ženu” (ibid.: 148). Od četiriju tipova presvlačenja za sam roman važno je istaknuti treći oblik koji se „izvodi iz spoznaje o nevrijednosti ženskoga bića u patrilinarnom društvu, o nemogućnosti realizacije žene osim kao supruge i majke. Žena bez muškog zaštitnika nema prihoda, nije joj primjereno raditi, ne upravlja imovinom jer je i ono što je dobila mirazom u suprugovu vlasništvu, ne može sama unajmiti sobu, ne smije sama u gostionicu ili biti sama na ulici poslije osam na večer” (ibid.).

Mirjana Grgić u svojem je djetinjstvu pokazivala afinitete za školu. Bila je nadarena i htjela se dalje školovati, ali zbog svojeg ženskog spola, zbog toga što je rođena kao žena, nije imala pravo. Stoga joj se nameće pitanje: zašto je rođena kao djevojčica, a ne kao dječak. Nekoliko puta joj se javljala ideja da se preobuče u muško odijelo kako bi se mogla dalje školovati. To je i učinila prije svoje udaje:

„U duboku vrtnu jamu položila je Mirjana svoju žensku haljinu i zagnula je zemljom. Pokopa svoje ženstvo. Nikad više neće odjenuti suknje. Ovdje, u kuminu vrtu, neka istrune, nestane kao što će zauvijek nestati Mirjana, djevojčica iz samostana, koju hoće da udaju. Preodjenula se u odijelo seljačkog dječaka. Sada je muško. I ostat će. Ponajprije ide u Zagreb i tamo će se javiti u kazalište, igrati šegrta. A kad više ne bude željela odjenuti žensku

¹¹ Žene su bile obilježene velikim haljinama i zbog toga su bile uočljivije kad bi šetale gradom. Kako je Zagorka odbacila svoju haljinu, u hlačama se mogla utopiti s masom i nije bila viđena kao žena.

haljinu, tko je može prisiliti. (...) U muškom odijelu može sve. I osjeća se sigurnom, čak se ne boji da bi tkogod mogao doći u kumin vrt i naći je kako kopa. (...) Ženska haljina zakopana je u vrtu.“ (Zagorka, 2012, sv1: 231)

Obukavši muško odijelo Mirjana se osjećala slobodno, mogla se slobodno kretati, ali i odlučivati sama za sebe: „Kako je divno biti muškarac. Možeš učiniti što te volja, ići u kakvu god hoćeš školu, smiješ na sveučilište i buniti se i boriti protiv neprijatelja domovine, dospjeti u tamnicu, a to je sreća, užitak, čast. Sad će postići sve što hoće. Sve” (ibid.: 232). Iako je uspjela pobjeći, ubrzo je pronalazi otac i Mirjana je ipak prisiljena udati se. Tada ju izdaje tipičan znak ženstvenosti onog vremena – duga kosa koja proviruje ispod muške kape. „Drugi se put preodijeva u muškarca dok za vrijeme predizborne kampanje agitira za oporbu. Svima je praktičnije ako se Mirjana predstavlja kao student jer nitko ne bi povjerovao da tako vatrene i mudre govore može držati žena. Toga se doba poslije prisjeća kao najsretnijega u životu jer je radila što je htjela bez društvenih ograničenja i sankcija” (Grdešić, 2008: 658).

Tijekom cijelog svojeg života, a osobito pred njegov kraj, uvijek se pitala zašto je rođena kao žena, a ne kao muškarac: „Zar se priroda zabunila, stvarajući me u zametku? Nije li me možda htjela stvoriti muškarcem i pobunom mi dala žensko tijelo, a ostavila muške izražaje i muške težnje? Bilo što, u meni leži neka neman kao neizlječiva bolest što ljude tjera od mene“ (Zagorka, 2012, sv2: 257). Svoje žensko tijelo smatrala je zatvorom, nečim što je sprječava da se ostvari u svojem životu, nečim što je zazorno. Mirjana Grgić brzo nakon svojeg razvoda shvaća, „osobito na primjeru vlastite lijene i razmažene braće, da muškarci vrlo jednostavno mogu doći do onoga za što se ona cijeli život borila. Obrazovanje, pravo na rad i samostalnost njima su sasvim prirodne stvari, dok je njoj majka zabranila školovanje jer je to samo za 'pokvarene' žene” (Grdešić, 2008: 657). Upravo ove stvari osnažuju njezinu žudnju za tim da bude muškarac, a kako bi si osigurala kakvu takvu slobodu, morala je mnogo raditi i trpjeti velike nepravde upravo zato što je rođena kao žena: „A sada raditi, raditi, što više očvrnuti svoju neovisnost, krčiti zapreke, lomiti predrasude da iskrči put k svojem cilju: perom služiti domu svojem kad joj Bog nije dopustio da se rodi muškarac, da dade srce, um, snagu, život na polju borbe” (Zagorka, 2012, sv2: 201).

Mirjanina žudnja za tim da bude muškarac javila se zbog tadašnjeg društva, koje je ženama ograničavalo kretanje i samoostvarivanje. Žene nisu vrijedile jednako kao i muškarci i nisu imale jednaka prava kao oni, stoga se Mirjana koristi preoblačenjem da ostvari ono što želi. Mirjana svojim prerusavanjem pokazuje i „sve kvalitete koje se tradicionalno pripisuju muškarcima. U raspravama sa svojom prijateljicom Ružicom Mirjana počinje shvaćati da je okolina vidi kao 'muškaraču’” (Grdešić, 2008: 659). Iako je svjesna svojeg izgleda, Mirjana je

sposobna pokazati i svoju ženstvenu stranu brigom o svojoj braći i Dorici te Ružičinoj djeci, ali i obavljanjem kućanskih poslova u obiteljskoj kući. Motivom *muškarače*, na kojem inzistira na kraju romana, ona tu „sliku svjesno radikalizira zamagljujući granice između 'ženskoga' i 'muškoga'“ (ibid.). U ovom motivu, motivu *muškarače*, najjasnije se očituje Mirjanina androginitet. Slunjski se u ovom pitanju slaže s Grdešić i kaže da se Mirjana miri sa slikom *muškarače* koju proizvodi svojim nemarom o izgledu i odlascima u kavane, ali i navodi da ona izražava i ženske rodne identifikacije pomaganjem u kući, kuhanjem i brigom o Ružičinoj djeci. To samo pokazuje kako je njezina maskulinitet pitanje njezina izbora (usp. Slunjski, 2009: 149-150).

d. „Žena se u braku ima pokoravati mužu, osjećati kako on osjeća“¹² – društvo kao zajednica

Društvo je dugo vremena smatralo kako se žene moraju zbrinuti i udati se, dok je muškarac taj koji njima i djeci osigurava egzistenciju. Muškarcu nije toliko potreban brak koliko ženi, jer je on imao mogućnost raditi dobar posao i zarađivati, a ženama je to pravo bilo zabranjeno. Carole Pateman izjavila je da „razlog zašto žene moraju sklopiti bračni ugovor jest taj da, iako nemaju nikakve uloge u društvenom ugovoru, žene moraju biti inkorporirane u građansko društvo“ (Pateman, 2000: 176). Za ženu je brak označavao sigurnost i zbrinutost. Ako bi pak bile razvedene na njih se gleda s velikom dozom neodobravanja. Dakle, „razvodom braka žene gube tu 'sigurnost' i 'zbrinutost', istovremeno gubeći tadašnji dobar položaj u društvu, čime direktno dolaze na metu stigmatizacije“ (Šarić, 2020: 1). U romanu *Kamen na cesti*, na sličan je način opisana i Mirjana Grgić.

Trenutak kad se vraća u Zagreb ni ne shvaća da ju društvo promatra neobično. Ne uspijeva dobiti sobu. Marko joj pokušava objasniti kakva je situacija: „U današnje doba žena ne smije nikada i nikamo sama jer svatko o njoj ima pravo misliti najgore“, a ako bude radila: „I tada moraš imati žensku pratnju da te ne ozloglase. Takvo je društvo. To se ne da popraviti. To su one predrasude. I sama znaš da smo govorili: rastaviš li se, udarit ćeš pri svakom koraku glavom o klisuru predrasuda, a hridina neće puknuti“ (Zagorka, 2012, sv2: 148-149). Sama pomisao na to da ženska osoba hoda sama bila je zastrašujuća sama po sebi, ali još gora je bila situacija u kojoj je riječ o rastavljenoj ženi poput Mirjane. „Žena koju nitko ne prati žena je koju nitko ne *posjeduje*, odnosno žena koju mogu posjedovati – svi. Stoga nimalo ne iznenađuje što je Mirjana stalno suočena sa zlobnim šaputanjima i optužbama za prostituciju,

¹² Zagorka, 2012, sv2: 219

a to njezina naivnost i zadovoljstvo što je napokon 'na slobodi' te ponovno u svome gradu samo potenciraju” (Grdešić, 2008: 656). Tadašnje društvo jedva da je prihvaćalo žensku osobu, a kamoli rastavljenu žensku osobu koja hoda bez ženske pratnje. Prava žena, za takvo društvo, trebala je biti vjerna suprugu, odana, požrtvovna, vrijedna, štedljiva, šutljiva i jednostavna. Ona nije imala potrebu za daljnjim školovanjem, već je cijelo njezino školovanje bilo priprema za brak. Ako bi ona tražila neko dalje školovanje, ona bi postajala obrazovanija, a takve su žene „svjesnije svojih prava, a time i opasnije za društvo koje ne podržava jednakopravnost spolova. Žena i djevojka koja razmišlja je opasna jer može tražiti ravnopravnost koja joj rođenjem kao čovjeku pripada” (Vukić, 2020: 39). Tako je i Mirjana bila prijetnja društvu. Takvo društvo smatralo je da „nema za nju zakona. Muž je može dati dovesti silom. Može je proglasiti ludom. Taticom” (Zagorka, 2012, sv2: 162). Ovim citatom još jednom je istaknuta dominacija muškaraca – kako u društvu, tako i u braku.

Osim društva, i obitelj na razvedenu ženu može gledati negativno. „Razvedene pojedince često zna diskriminirati i obitelj, zbog čega se oni povlače u sebe i napuštaju staro društvo i nalaze novo. Međutim, nakon rastave, žene su te koje češće trpe diskriminacije” (Šarić, 2020: 30). To može dovesti i do odricanja od djeteta, kao što je slučaj s Mirjaninom majkom Jelenom koja kaže: „Onda znaj: u mojoj kući za tebe više nema mjesta. Ako se ne vratiš k mužu, ja više nemam kćeri. Pod mojim krovom ne možeš nikada naći zaklonište, ni bolesna, ni gladna, ni živa, ni mrtva” (Zagorka, 2012, sv2: 188). S druge pak strane, Mirjanin otac pomogao joj je s rastavom, te joj rješenje šalje poštom:

„Sad vidiš, dijete moje. Nisam dobio natrag ni novčića od onih tisuću što sam ih slao u Nađeve ralje, svu srebrninu, sve tvoje vezivo za koja sam ja kupovao tebi svilu i vunu, sve ukrase, slike, perzijske sagove, sve je on zadržao, poslao je natrag golo pokućstvo, ali ne ono koje je mama kasnije donijela. I tvoje haljine je poslao. Sve je drugo zadržao. Učinio je, lupež, dobar posao” (ibid.: 231).

Iako napuštena od obitelji i od društva, Mirjana se i dalje bori i u svojem radu pronalazi slobodu, ali i svoj identitet.

5. Prijatelji Mirjaninog glasa

Kao što je već ranije spomenuto, osim Mirjaninih „neprijatelja“ koji su pokušali srušiti njezin identitet te upravljati njime, s druge strane, u njezinu su životu postojale osobe koje su je poticale i koje su htjele da se i dalje razvija, a neke od njih ostavile su i veliki utjecaj na nju. Zamjenska obitelj, prijatelji, najbolji prijatelj dnevnik – samo su neki o kojima će se više govoriti.

a. „Pun je Mirjaninin život, bujan, velik, škola, zadaće, pouka sestre Bernarde, vezenje svagdašnje su joj radosti“¹³ – obrazovanje i škola

Kao prvog „prijatelja“ valja istaknuti obrazovanje, ali i sve koji su povezani s njim. Obrazovanje je jedan od problema s kojim su se brojne feministice borile. Dubravka Maleš ističe da je „obrazovanje [je] istodobno pojedinčevo pravo i nužnost za društvo. Za pojedinca je obrazovanje osnovno ljudsko pravo i čvrsto je vezano uz ostvarivanje ostalih prava”, a „ljudska prava su neodvojiva i ostvarivanje jednog prava jača i promiče druga. Stoga se ostvarivanjem prava na obrazovanje jačaju i pretpostavke za uživanje svih ostalih ljudskih prava” (Maleš, 2002: 289). Za patrijarhalno društvo, o kojem je već bilo riječi, bilo je važno školovati dječake, no ne i djevojčice. Dječaci će postati budući vladari, ali i gospodari obitelji, a djevojčice, koje su smatrane slabijim spolom, trebale su imati osnovno školovanje koje im je bilo potrebno za brak.

Obrazovanje, kako ga definiraju Dragana Popović i Nađa Duhaček, je „složen proces kojim društvo reprodukuje svoje sisteme vrednosti, obnavlja i/ili uvećava svoje saznanje i intelektualne resurse” (Popović; Duhaček, 2011: 309). Žene nisu imale pravo na jednako obrazovanje kao muškarci i borba za jednako obrazovanje počela je krajem 18. stoljeća, a „devetnaesto stoljeće bilježi rast važnosti obrazovanja. Stvaranjem građanskog društva ukidaju se stroge klasne barijere, te školovanost postaje preduvjet za napredovanje, stjecanje poželjnog društvenog statusa i osposobljavanje za život u zajednici. U sklopu tih kretanja javlja se potreba za reformiranjem i unaprjeđenjem ženskog obrazovanja” (Ograjšek Gorenjak, 2004: 157). Prva moderna feministička kritičarka koja se zalagala za pravo na obrazovanje bila je Mary Wollstonecraft koja je zahtijevala da djevojčice pohađaju školu zajedno s dječacima i imaju isti program (usp. Popović; Duhaček, 2011: 309). Njezinoj ideji jako se protivio Jean Jacques Rousseau tvrdeći da „muškarci i žene nisu i ne treba da budu jednaki, a kako je, on nadalje tvrdi, zavisnost žena veća od zavisnosti muškaraca, žene su te koje treba da budu podređene

¹³ Zagorka, 2012, sv1: 139

muškarcu” i prema tome „obrazovanje žena i muškaraca treba usmeriti u različitim pravcima, muškarce da budu jaki, a žene da budu slabe, oni da odlučuju, a one da im se pokoravaju” (Duhaček, 2011: 87).

Obrazovanje djevojaka bilo je, i ostalo, jedno od temeljnih ženskih pitanja 19. stoljeća, ali i glavno pitanje u Hrvatskoj. „Žensko obrazovanje, prvenstveno određivanje granica do kojih ono može ići, bilo je vrlo često i aktualno pitanje koje su postavljali predstavnici školskih vlasti, ugledni pedagozi, psiholozi i filozofi. Postavljajući to pitanje nastojali su doći do odgovora kakva je, zapravo, uloga žene u tom modernom, novom društvu koje nastaje” (Jagić, 2008: 78). Jagić također navodi da su u to vrijeme još uvijek vrlo jake tradicionalno-patrijarhalne vrijednosti koje su svaku ženu određivale kao majku i kućanicu, a Ograjšek Gorenjak ističe da je žena „zbog po prirodi namijenjenoj tradicionalnoj ulozi majke, imala velik utjecaj na uvjerenja i odgoj svog djeteta” (Ograjšek Gorenjak, 2004: 158). Na tom tragu nastajale su više djevojačke škole. „U hrvatskom obrazovnom sustavu druge polovine 19. stoljeća više djevojačke škole i ženske stručne škole bile su glavna mjesta oblikovanja poželjnih ženskih identiteta. Nakon intervencija u nastavnom programu početkom osamdesetih godina 19. stoljeća školske su vlasti više djevojačke škole zamislile kao mjesto odgoja i obrazovanja budućih 'dobrih kućanica” (Župan, 2006: 97-98). Prva *Viša djevojačka škola* otvorena je u Zagrebu 1868. godine, kasnije i u drugim gradovima, a „cilj građanskih (viših pučkih) škola bio je usmjeravanje svojih polaznika u gospodarsku granu koja je bila najzastupljenija u tom području”, dok je „za polaznice *Viših djevojačkih škola* to uvijek značilo pripremanje za ulogu majke i domaćice. Tako se u tim školama uz opće predmete podučavaju i predmeti kao kućanstvo, kuhanje, glačanje” (Ograjšek Gorenjak, 2004: 163). Istu školu pohađala je i sama Marija Jurić Zagorka, a Lasić navodi kako je osnovnu školu polazila na tri mjesta. Prvi put u barunovu dvoru, drugi put u Varaždinu, a treći put u Zagrebu gdje je provela šest godina. Također objašnjava kako je „ostala [je] odličan đak i u sedmom razredu, ali su se već tada počeli skupljati tamni oblaci nad njezinim školovanjem.” Njezina profesorica „Bernarda Kranjc ozbiljno je oboljela, u školi ju je je zamjenjivala Barbara Bauer. Majka je, zatim, tražila da Zagorka napusti školu. Time je htjela napakostiti svom mužu, jer je Ivan Jurić bio ponosan Zagorkinim uspjesima” (Lasić, 1986: 32). Lasić još navodi kako je za vrijeme svog boravka u školi Zagorka vrlo rano naslutila bitnu vrijednost rada te vrijednost slobode, koja je značila „pravo na otpor, na izbor, na opovrgavanje svega, na afirmaciju svoje svijesti, savjesti i istine” (ibid.: 38).

Prvi susret sa školom Mirjana je doživjela preko Jurice:

„Čula je od Jurice da on ide u školu. I bila je uvjerena da je zato viši od druge djece i zato peče jaja i kukuruz, i sve vodi jer je u školi. I ona će u školi porasti i moći sama ići u polje, u šumu, daleko, tamo dokle doseže njezin pogled. Sva je drhtala u očekivanju nečega novog što otvara putove uz potok kojim teče voda, a ona bi htjela s njom” (Zagorka, 2012, sv1: 37).

Škola joj je predstavljala nešto nepoznato, a opet „nešto novo, nerazumljivo, ali čarobno” (ibid.). Ni sama nije bila svjesna da će u školi pronaći svoj mir, ali i tješitelja u čitanki: „I suze bi se osušile. Papir pun slova upijao je u sebe njezinu žalost. Mirjana je našla tješitelja svojem tužnom djetinjstvu“ (ibid.: 39).

U školi se otkriva da je Mirjana „vrlo inteligentna, talentirana za pisanje i recitiranje” (Perić, 2010: 32). Mirjana je u školi sretna:

„Obuzima je zadovoljstvo, ponos i radost i htjela bi da je podijeli sa svima što sjede s njom u klupi seoske škole, s onima koji u nju upiru poglede čim s katedre padne pitanje, upiru poglede, molbe, a ona se samo smješka hrabreći ih, pokazujući im na prste račune, došaptavajući im odgovore. U tom uživa više negoli dok sama odgovara. Ispunjava je bezgranična sreća, jer je onima oko sebe potrebna“ (Zagorka, 2012, sv1: 64).

Njezinu školovanju protivi se majka smatrajući da se poštena žena nema što školovati, već se treba udati jer je to njezina jedina budućnost. U njezinoj se izjavi lako može iščitati mišljenje patrijarhalnog društva: „javno je mišljenje ženu još uvijek smještalo u obitelj, dodijelivši joj ulogu supruge i majke, dok je javna sfera rezervirana isključivo za muškarce” (Ograjšek Gorenjak, 2004: 157). Isto zaključuje i Župan govoreći da je građanska žena u 19. stoljeću „trebala biti u potpunosti određena obiteljskim životom. Njezina uloga je bila svedena na privatnu sferu u kojoj je svoj život trebala podrediti interesima supruga. U patrijarhalnom građanskom društvu žena je smještena u obitelj kao svoj prirodni okoliš unutar kojeg je jedino mogla postići svoju afirmaciju” (Župan, 2006: 83).

Život u samostanu obilježio je Mirjanu. To je za nju „sigurna luka; prije svega, daleko je od nemirnog obiteljskog okruženja, zatim – ima priliku učiti, pisati, pjevati, glumiti, ukratko, baviti se svim onim što je čini sretnom, i – treće (i ne manje važno) u samostanu ostvaruje duboko prijateljstvo s časnom sestrom Bernardom koja joj postaje poput prave majke“ (Perić, 2010: 40). Mirjana je u Bernardi pronašla svoju duhovnu majku:

„Mlada je učiteljica zauzela njezinu srcu majčino mjesto. Njoj donosi svaki cvjetak ubran u vrtu, njoj priopćuje svaku misao, sve što se nudi u njezinu mozgu i srcu. (...) Njoj pripovijeda što je sve vidjela, doživjela, čula i upamtila u kući. Njoj iskazuje svoj razgovor s Juricom, njoj otvara svu sebe i sretna prima blagost njezina ukora” (Zagorka, 2012, sv1: 86).

Također, u samostanu je započeo njezin budući razvoj kao spisateljice. Svojim prijateljicama iz škole rado pripovijeda priče:

„Ne zna što bi pripovijedala, ali već zna i počinje. Ide to samo od sebe. Pred njom se zbivaju događaji. Zašto? Kako? Ne zna, samo slijedi niz slika, negdje u daljini. A djevojke slušaju. Privikle su slušati Mirjanu, gledati je

kako upire pogled u daljinu kao da je tamo negdje velika knjiga iz koje čita. Priče su lijepe, duge, tako duge da ih nastavlja iz dana u dan“ (ibid.: 120).

Pripovijedanje je temeljna odrednica njezina lika i ono najavljuje da će doći do rasta u njezinom identitetu. Mirjana željom za pripovijedanjem preuzima mušku ulogu, javlja joj se želja za pisanjem, a pisanje je nešto što žene ne mogu. „Bilo bi nemoguće, potpuno nemoguće, da ijedna žena napiše Shakespeareove drame u Shakespeareovo vrijeme“ (Woolf, 2003: 49), a Mirjana je to opovrgnula i kao dokaz da može pisati, nastala je njezina pjesma o baklji u noći.

Pred kraj škole u samostanu majka ju izvlači van što je značilo rušenje Mirjaninih snova o tome da će postati profesoricom. Ne želi prihvatiti barunovu pomoć u Mirjaninom daljnjem školovanju: „Ako predobiješ majku za školu, onda možeš ići. Barun se ponudio samo zato jer je kulturni čovjek i podupire talente, a kako nije oženjen, uživa u tuđoj djeci. Možeš li to dokazati majci nastaviti ćeš nauku. A veselit će me već i stoga da se makneš od lošeg utjecaja i možda nađeš u toj toliko željenoj školi svoju sreću, iako nisi muško“ (Zagorka, 2012, sv1: 195) i tu je kraj svakoj daljnjoj Mirjaninoj školi. Barun, kao mecena, pokazao je interes za Mirjanino obrazovanje, bio je spreman i materijalno poduprijeti njezinog oca u plaćanju školovanja.

Obrazovanje je Mirjani i dalje bitno, ali je i „predispozicija za ostvarivanje prava rada i financijske neovisnosti. Mirjana (...) prihvaća i pohađanje brzojavnog tečaja, iako je riječ o prilično suhoparnoj djelatnosti, ali i to je za nju samo još jedna mogućnost rada, privređivanja novca vlastitim rukama (...) što joj daje osjećaj ponosa i neovisnosti“ (Perić, 2010: 41). Na muževljev nagovor pristaje na brzojavnu službu jer je i sam primijetio da je odličan učenik, ali i izrazito bistra osoba:

„- Znaš sve dobro raditi i marljiva si, ali ja mislim ovako: kad sam te poučavao kod kume, vidio sam koliko si bistra, a čujem da si uvijek bila izvrsna učenica i htjela si ići dalje u školu.

Zaustavljenim dahom gleda mu u oči.

- Svakog dana uvečer, nakon devet sati, vodi se noćna služba na brzojavu do jutra. Imam tamo prijatelje. Ti bi mogla učiti brzojavnu službu, položiti ispit i dobiti namještenje.

- Prekrasno – dahne Mirjana punim prsima. Sve joj pred očima zatitra – Odmah ću započeti, odmah. I posve lako položiti ispit. Ništa mi neće zadati posla.

- Samo ćeš morati bdjeti do pol noći svakog dana.

- Kad se uči, i ne misli se na spavanje. Divno je to“ (Zagorka, 2012, sv2: 11).

Patrijarhat je ženama nametao mnogo ograničenja i one su imale rijetke prilike kako bi se samoostvarile. Da bi to postigla, Mirjana je težila duhovnoj slobodi i imala je veliku želju za učenjem. Već je ranije istaknuto da je prihvaćala svaku mogućnost za učenjem i obrazovanjem, a upravo takvom učenju pripadala je i brzojavna služba. Ovo je za nju označavalo prvi korak u emancipaciji i želji da radi samostalno i da bude neovisna o muškarcu. „Patrijarhalan odnos prema obrazovanosti uslovljava da mlade djevojke, zainteresirane za napredovanje, uvijek budu upozorene kako su javne profesije većinom muške, rezervisane za

njih“ (Mušić, 2017: 236). Imajući to u vidu, Mirjana je htjela je pokazati kako i žene mogu raditi.

b. „Tu sam, srce moje, tu sam“¹⁴ – zamjenska obitelj

Zamjensku obitelj, drugog Mirjaninog „prijatelja“, činila je posluga na Grgićevom imanju, a kao dvije važne osobe valja istaknuti dadilju Martu i špana Tenšeka, koji su o njoj najviše vodili brigu. Ulogu prave majke ispunjavala je dadilja Marta koja je odgajala i brinula o Mirjani, a očinska figura pala je na starog špana Tenšeka. Mirjana je u njima vidjela ljubav i stvorila odnose koji su se teško mogli razoriti. Između njih se rodila jaka bliskost. Također, „privrženost se razvija u odnosu s određenom osobom koja je često, ali ne mora biti, njezin primarni skrbnik. (...) Djeca mogu razviti privrženost za više od jedne osobe, do te mjere da su odigrali važan dio u djetetovu životu“ (Chodorow, 1999: 72).

Iako Marta nije bila Mirjanina biološka majka, dala joj je više ljubavi nego sama biološka majka. Branila ju je od vlastite obitelji:

„Dadilja je uveče uveče uveče. Mati je udari šibom. Ona rida, a mati viče: - Već se sada klatariš kao tvoj otac. Osjeća da prima udarce namijenjene ocu. Dadilja hvata gospođu za ruku, oduzima joj šibu i nešto govori. Ona prosvjeduje, viče. Marta opet pograbi Mirjanu, potrči za njom iz sobe dugim hodnicima u družinske prostorije“ (Zagorka, 2012, sv1: 14-15).

Mirjana je mogla osjetiti Martinu ljubav: „Tek u Martinu zagrljaju, koja ju je dočekala u perivoju ispred žutog dvorca, bude joj toplije. Rasplakala se Mirjana pri tom susretu. Rasplakala se u služinskoj sobi kad ju je posadio uza se stari špan“ (ibid.: 73). Na neki način, ona je bila njezina zamjenska majka, a majčinstvo je izrazito psihološki bazirana uloga i sastoji se u psihološkim i osobnim iskustvima sebe u odnosu s djetetom. Marta i Mirjana, ali i ostala družina s imanja, imali su blizak odnos – bliži nego što je Mirjana imala sa svojom pravom obitelji, što može potvrditi sljedeći ulomak:

„Marta, špan, družina, selo čine joj se kao vjerni dobri prijatelji što ih je susrela u dalekoj tuđini. I priljubljuje se k njima dvostruko snažnim osjećajima. S njima može govoriti o svojem lijepom tihom domu u samostanu usred grada, divnog, velikog, gdje život teče kao bujica poljanom. Priča im po stoti put, opajajući se proživljavanjem obnovljene slike. To joj je užitek ljetnih noći kad se družina okupila u dvorištu za mjesecine što srebrnastim svjetlom obasjava perivoj, jezero, poljane, brda i nedostižive daljine“ (Zagorka, 2012, sv2: 87).

Majka kao osoba vrlo je važna za kćerinu psihu i za njezin osjećaj sebstva, toliko da se jezgra psiholoških i međuljudskih iskustava za ženu može shvatiti u unutrašnjem odnosu majke i kćeri – tumači Nancy Chodorow. Ona također navodi da odnos između majke i kćeri može biti središnji i pomoći oblikovati identitet ženskog života, ali isto tako može i narušiti i majčinu

¹⁴ Zagorka, 2012, sv2: 79

i kćerinu psihu (usp. Chodorow, 1999: viii-x). Marta je bila ta koja je na Mirjanu ostavila veliki utjecaj i o kojoj ona ima visoko mišljenje:

“Ne zna ni čitati ni pisati, nije čitala knjiga ni crpla naobrazbu. Dorice, otkud se zna svladati kad je bijesna, zatomiti kad navali na nju plač, prešutjeti kletvu kad se ispuni njezina grud munjama, zna opravdati, oprostiti, prosuditi prije nego osudi. Sve stavi na pravo mjesto, i sebe, i ljude, i njihove grijehe. A znaš, Dorice, i ona je bila prevarena. Mladost joj je oteo neki nevaljalac, ostavio ju je s djetetom. Uzdržavala je svoju nejaku braću, radila, skucavala, štedjela, podnosila svoje muke i vjerno nosila naše strahote, prepatila je dva života: naš i svoj, nepismena seljačka žena junak je, heroj. Otkud joj to? Zašto ona ne više na sav glas? Otkud joj plemenitost srca, otmjenost duše? Dorice, shvaćaš li to?” (Zagorka, 2012, sv2: 97)

Ovo pokazuje da biti majka ne znači nužno biti biološka majka, već da „nebiološke majke, djeca i muškarci mogu odgajati jednako odgovarajući kao biološke majke” (Chodorow, 1999: 29). Žene koje su rodile dijete mogu biti neodgovarajuće majke, kao što posvojiteljica može biti potpuno prikladna. Chodorow zaključuje da je biološki argument za žensko majčinstvo utemeljen na definiciji prirodne situacije, koja raste iz ljudskog sudjelovanja u pojedinim društvenim dogovorima (usp. *ibid.*: 30).

Uloga zamjenskog oca pripala je španu Tenšek. On je uvijek branio Mirjanu i štitio ju od nasilja u njezinoj obitelji, a kako bi je utješio pričao joj je priče: „Čekaj, pripovijedat ću ti novu priču o mladoj grofici koja je nosila pušku i muško odijelo i branila grad kao junak“ (Zagorka, 2012, sv1: 79). Ovaj motiv pripovijedanja, ali i slušanja priča, vrlo je važan i za samu Zagorku, kao i za Mirjanu. Zagorka je „u najranijem djetinjstvu, slušajući priče i legende starog špana Tenšeka, osjetila [je] moć riječi i potonja postaje njezinom životnom vokacijom. Riječ je sredstvo kojim ona stvara novi i bolji svijet, a mogućnost stvaranja toga svijeta, značilo je za Mirjanu ostati u javnosti i baviti se novinarskim radom“ (Pašalić, 2011: 46). Kroz ovaj citat dolazi do povezivanja Zagorka i Mirjane, pri čemu se ističe njihova zajednička strast prema pričama i moći riječi. Važno je napomenuti da, iako se u radu ne izjednačavaju Zagorka i Mirjana, ova se zajednička ljubav prema pričama čini ključnim aspektom njihovog duhovnog povezivanja. Također, fabule koje je Mirjana čula od Tenšeka, fabule su koje je i sama poslije pisala. „Zanimljivo je da su snažan utjecaj na Mirjaninu fantaziju o tome da bude muškarac imale i popularne i usmene priče koje je u djetinjstvu čula od špana Tenšeka. Osobitu težinu posjeduju različite varijante priče 'o mladoj grofici koja je nosila pušku i muško odijelo i branila grad kao junak'“ (Grdešić, 2008: 658). Također, vidljivo je da Tenšek, stvarajući ovu priču, koja podsjeća na Mirjanu, stvara jednu osnaženu verziju Mirjane kakva bi ona željela biti. Ženski likovi o kojima joj je Tenšek pripovijedao, na neki su način Mirjani davali nadu da i ona može biti snažna kao i one. Također, u Tenšekovim pričama prepoznaje se i motiv presvlačenja u muškarca. Isti taj motiv pojavljuje se i u Zagorkinim drugim djelima, odnosno ista fabula vidljiva je u romanu *Tajna krvavog mosta*. „Motiv preoblačenja Stanke u Stanka

zadobiva snažnu političku važnost kada se čita uz svijest da se ujedno radi o priči umetnutoj u *Kamen na cesti*. Priča o Stanki u *Kamenu na cesti* zadobiva subverzivno značenje, koje se onda povratno odražava i na *Tajnu krvavog mosta*“ (ibid.: 658-659). Ovdje se vidi zrcaljenje književnih motiva koji su prisutni i u samom Zagorkinom životu, u kojem se i ona preodijevala u muškarca i time pokazivala da je jednako sposobna kao i muškarac. Uz sve navedeno, valja istaknuti kako fabule ovakvog tipa, odnosno popularna književnost, mogu imati i terapijsku ulogu. Kolanović (2006b: 588) objašnjava kako se u ovakvom tipu književnosti kreira bolji imaginarni svijet, u koji se može pobjeći iz svakodnevnog života. Također, ističe da se ondje mijenja loš život, ali i da je uloga trivijalne književnosti sedativna i terapijska. Upravo je i Tenšekovo pripovijedanje na Mirjanu utjecalo terapijski, jer je i sama Mirjana bivala prebačena iz svojeg nesretnog života u sretan nestvarni život, u kojem je ona mogla biti prikazana kao junakinja.

I on je, kao Marta, Mirjani dao više ljubavi od njezinih bioloških roditelja, čime je samo pokazao da i muškarci mogu njegovati i brinuti se o djeci. Čak i na samom rastanku Tenšeka i Mirjane, špan ne ostaje ravnodušan te zajedno s Martom i Mirjanom plače nad Mirjaninim tužnim djetinjstvom: „Plaču Mirjana, Marta i Tenšek, plače trolist izrastao u mraku žutog dvorca, odnjegovan jadima prežalosnog, prebolnog, prenesretnog djetinjstva” (Zagorka, 2012, sv1: 261).

c. „Biti svoja i nikad ne pripadati mužu“¹⁵ – prijateljstvo

Osim zamjenske obitelji koja ju je branila od nasilja u biološkoj obitelji i koja joj je htjela sve najbolje u životu, podršku je dobila i od nekoliko vjernih prijatelja kao što su Milan i Ivša Domić te Ružica. Tada „Mirjana ipak uspijeva organizirati svoj život, raditi, ali i posvetiti se svojoj najvećoj ljubavi – književnom radu” (Perić, 2010: 33).

Ružica se kao lik u romanu pojavljuje nakon epizode gdje Mirjana ima problema s neodgovornom braćom, koja je stavljaju u velike dugove i zato je primorana živjeti u siromaštvu. Prvi put nakon dugo vremena, Mirjanu je netko rado primio u svoj dom, a to je bila Ružica: „Ne čekajući odgovor, povuče je ljepotica gore u stan. Donese joj čaja, ruma i na glavu stavi hladan oblog. Prima iznenadnu dobrotu suučenicice iz davne, predavne sretne prošlosti” (Zagorka, 2012, sv2: 237). Ona je potpuna suprotnost Mirjaninom androginom i aseksualnom liku „prikazana kao savršeno oličenje ideala ženskosti u patrijarhalnom poretku. Ona je savršena žena, supruga, majka i kućanica, savršeno dobra, lijepa i ženstvena” (Perić, 2010: 43).

¹⁵ Zagorka, 2012, sv2: 175

Kaže kako je sretna: „I vrlo sam sretna. Imam krasnog, dobrog muža, živi za mene i za djecu. Nešto se bavi i muzikom i pjevanjem. Lijepo nam je. Samo da nas nije snašla nesreća od smrti jednog djeteta” (Zagorka, 2012, sv2: 237). Ružica je i „prva žena koja joj je pristupila s toplinom, poznavanjem, shvaćanjem, poštenim, toplim srcem prave ženske dobrote”, a Mirjana „osjećala je u njoj nešto sestrinski drago, do dna duše istinsko” (ibid.: 237).

Ružica je bila primjer idealne žene u patrijarhalnom društvu. Takve djevojke „su najčešće bile određene obiteljskim životom, svoja su djelovanja podredile spašavanju obiteljske egzistencije, te su pritom bile vjerne, odane, požrtvovne, nesebične, skromne, radine, stidljive, čedne, jednostavne, pobožne, šutljive, ljubazne i umiljate.“ Za njih, „brak je sam po sebi, predstavljao sretan kraj priče“ (Vukić, 2020: 37-38). Ona uopće ne može spoznati svoj identitet i „prihvaća živjeti bez vlastitog svjetonazora i autonomije (jer po njenom mišljenju *žena po sebi nema nikakve vrijednosti ako uz nju nije muška obrana*), koja se odriče svojih ljudskih prava, a da ih nikada nije u potpunosti ni spoznala“ (Perić, 2010: 44).

S druge pak strane nalazi se Mirjana koja se u tom razdoblju života počela odijevati u muško odijelo koje joj je omogućavalo lakše kretanje po gradu. Ružica joj predbacuje njezin fizički izgleda i „pokušava 'riješiti' Mirjaninu situaciju prijateljskim savjetima poput onog da se uda ne bi li tako stekla mušku zaštitu u životu, upozorava je da bi trebala paziti na svoju vanjštinu, voditi zabavne razgovore kao druge žene, nastojati biti simpatičnija” (Perić, 2010: 43-44) i ističe njezine tri pogreške:

„Prvo: ne brineš za svoju vanjštinu, odijevaš se u bluze s muškim ogrlicama i manšetama kao muško-žensko. Drugo je: kad si u društvu. Umjesto da se zabavljaš kao druge žene neprestano zapodijevaš razgovor o politici, o borbi, o ženskom pravu. (...) Treće: ideš u kavanu sama ili s političkom mladeži, ideš u javne lokale na političke skupštine, još i danas, pa to je strahota” (Zagorka, 2012, sv2: 249-250).

Ona joj savjetuje da se uda i da joj muž, kao i samoj Ružici, može pružiti zaštitu:

„Bila ti ne znam kako samostalna i svoja, ostat ćeš nišan svake zlobe jer svi znaju da te nema tko braniti. Tek muškarac iza tvojih leđa pružit će tvojoj sposobnosti vrijednost. Buniš se protiv toga, a ipak je tako. Ti sama po sebi bez ikakvih protekcija i bez obrane nećeš nikada ništa značiti, pa da učiniš ne znam kakvo veliko djelo“ (ibid.: 246-247).

Mirjani je svaka pomisao na brak odbojna i ponovnu udaju odbacuje kao jednu od njezinih mogućnosti. Njezini su joj ciljevi puno vrjedniji od braka, a kao svoju najdublju želju ističe:

„Ja i danas čeznem da budem dijete. Imati roditelje. Zahvatila me ta želja kao u tuđini, bolovanje za domom. Otkrit ću ti tajnu: tražila sam već više puta novinskim putem bračni par bez djece da me uzmu pod svoje. Službu nikad ne bih napustila, ja bih takve roditelje i uzdržavala svojim radom. Toliko me spopada čežnja za roditeljskim krovom (ibid.: 245-246).

Iako se Mirjana odijeva kao muškarac, ona je ipak „sposobna iskazivati, i svoju 'žensku prirodu' brigom za djecu, vođenjem kućanstva, obavljanjem kućanskih poslova, što samo

pokazuje da su javni istupi njezin svjesni izbor“ (Grdešić, 2008: 660), a Ružica je prikazana kao oličenje društveno poželjne ženstvenosti. Između dviju krajnosti „Ružice koja je projekcija muškog zamišljaja idealne žene i Mirjane koja odbija biti ženom jer samo muškarac ima pravo na rod, identitet, život – možda se krije odgovor. A to je ona Irigarayina rečenica da nema hijerarhije među spolovima – on je on, ona je ona. Tek tada počinje kultura razlike u kojoj žena ima pravo na svoju pozitivnu razliku, svoj spol/rod i svoj identitet” (Perić, 2010: 44).

Sljedeću važnu osobu, pravnika Milana Domića, upoznala je dok je još živjela u obiteljskoj kući. Tada ga je zainteresirala anegdotom kako je Hedervaryja molila da Hrvate spasi od Mađara: „Kaže mi šurjak da ste vi ona gospođica o kojoj se prenosi anegdota kako je Hedervaryja molila neka Hrvate spasi od Mađara?“ (Zagorka, 2012, sv1: 199). Upravo u tom trenutku Mirjana je upoznala svojeg budućeg prijatelja. Nakon njezina povratka u domovinu, čim je saznao da ju mađarski policisti žele vratiti u Mađarsku, brzo se pojavio u njezinoj sobi. Uz njegovu pomoć, ali i pomoć njegovog brata i strica Mirjana dobiva novu priliku organizirati svoj život, ali i raditi i zarađivati novac.

U trenutku kada saznaje da su je braća prevarila i ostavila ju u velikim dugovima, kada je izgubila ljubav prema domovini, Milan ju kori: „Vi bolujete od umanjivanja svojih sposobnosti. Okanite se toga. Dosta će vas umanjivati drugi, čemu se njima pridružujete i vi? Vaša je tragedija u tome što vas neki nagon tjera na neke velike čine koje ne možete izvesti jer ste žena, pa se mučite i gušite u tamnici svojeg spola. Ali ja ću vam pomoći. Izvući ću vas iz ovih muka” (Zagorka, 2012, sv2: 241) te joj govori kako spremaju veliku borbu u kojoj će trebati njezinu pomoć pera.

Još jedan dokaz kojim je Milan pokazao da je uz Mirjanu očituje se u trenutku kada Mirjana shvaća da je neugledna i da je društvo promatra te joj govori:

„Sjećate se kad sam vas prvi put sreo u kući vaših roditelja? Bile su tamo lijepe žene, a kad sam čuo o vama onu anegdotu s banom Hedervaryjem, pobudili ste u meni toliki interes da se nisam brinuo za ljepotice. Zanimalo me vaše mišljenje, vaša neobična hrabrost i sve sam vrijeme bio s vama. Upravo sam se ljutio kad su vas udavali za stranca. Bili ste mi simpatični. Naravno, vaša je majka sasvim krivo pretpostavljala da ćete se zaljubiti u mene. Uostalom, da sam lijep i simpatičan, kao što nisam, možda to ne bi bilo isključeno.” (ibid.: 253)

Tijekom cijelog svojeg života brak je za Mirjanu značio „samo podložnost žene muškarcu, a Mirjana u životu ima samo jedan ideal: *Biti svoja i nikad ne pripadati mužu*. Osim toga, ona nikad nije osjećala ljubav prema nekom muškarcu; prema svojim prijateljima, poput Milana, gaji samo prijateljske osjećaje, a vrlo često ističe da ljubav i strast osjeća samo prema svojoj domovini” (Perić, 2010: 43). Nakon niza trauma koje su joj se dogodile, užasni obiteljski život, prisilni brak s mnogo starijim čovjekom te njegov loš odnos prema ženi, društvo koje ju ne prihvaća kao rastavljenu ženu, Mirjana postaje androgino i aseksualno biće. Iako je biološka

žena, ona namjerno odbacuje sliku žene i odbija rodnu ulogu koja joj se nameće, a to je da bude žena i majka. Njezina androgenost i aseksualnost samo su obrambeni mehanizam koji je nastao zbog želje da izbjegne rodnu ulogu koja joj je nametnuta patrijarhalnom ideologijom. Njezina uloga žene ne dozvoljava joj da ispuni svoje težnje za pisanjem i društvenim angažmanom. Na njezinu sliku žene i ženstvenosti utjecala je i njezina majka. Ona je za nju bila prvi model ženstvenosti i kod Mirjane je stvorila odbojnost prema viziji stereotipne ženskosti. Budući da odnos između majke i Mirjane nikad nije bio pozitivan i ona je Mirjanu često psihički i fizički zlostavljala, Mirjana se nije mogla poistovjetiti s njom i prihvatiti svoju ženstvenost, već se jedino od nje mogla udaljiti. Upravo zbog tog Mirjana nije htjela prihvatiti novi brak. Odbijala je patrijarhalnu ideologiju koja naučava da je brak jedino ženino ostvarenje. „U ljubav, brak i obitelj je vjerovala, ali ne za sebe jer je znala da tamo nema mjesta za nju“ (Pašalić, 2011: 113) i zato je prema Milanu mogla gajiti samo prijateljske odnose.

d. „Žila kucavica njezina života“¹⁶ – najbolji prijatelj, dnevnik

Žensko pismo i žensko pisanje dva su pojma koja nemaju istu definiciju i ne odnose se na iste stvari. „Nemoguće je definirati žensku praksu pisanja, jer se tu praksu ne može kodirati teorijski ni zatvoriti, ali to ne znači da ona ne postoji. Ona će uvijek izlaziti iz okvira diskursa kojim upravlja falocentrički sistem i uznemiravati ga“ (Cixous prema Šafranek, 1983: 14). Lukić objašnjava da žensko pisanje „obuhvata široki krug problema, dotičući se različitih svojstava književnog teksta, a posebno njegovih tematskih i stilskih obeležja. Reč je o procesu afirmacije novog vrednosnog poretka u kojem rodno obeleženo, u ovom slučaju žensko iskustvo, a sa njim i tradicionalno potisnuta sfera domesticiteta, postaju legitimne književne teme.“ S druge pak strane, „u užem smislu reči, ova odrednica vezuje se uz novu vrstu ženske literature koja se piše poslednjih nekoliko decenija i koja samosvesno naglašava svoju posebnost, odnosno 'drugost'“ (Lukić, 2003: 67-68). Virginia Woolf pokušala je odgovoriti na isto pitanje i rekla da bi ono moglo značiti „žene i njihova priča"; ili bi mogao značiti 'žene i književnost koju one pišu'; mogao bi još značiti 'žene i književnost koja se o njima piše'; ili bi pak mogao značiti da je to troje na neki način nerazmrsivo isprepletano” (Woolf, 2003: 7). Ingrid Šafranek također je razdvojila ova dva pojma rekavši: „Za mene je pisanje nešto drugo. To je sva ženska produkcija koja može biti 'ženska' i ne mora, koja može biti refleksivna, teorijska, može biti manifestna, a može biti i fikcija ili poezija, gdje je rad na stilu daleko važniji

¹⁶Zagorka, 2012, sv2: 296

i daleko bitniji. Dakle žensko pisanje bi nekako bila općenito produkcija ženskih tekstova, a žensko pismo ono što se zbiva na razini stila, na razini *écriture*“ (Šafranek, 1983: 15).

Lukić objašnjava da se krajem šezdesetih, s drugim valom feminizma, pojavljuju feminističke kritičarke koje počinju sistemski podržavati i afirmirati novu vrstu ženskog pisanja. Tada se javlja feministička kritika koja je „bila pluralistička i eklektička kritika, dakle, otvorena prema različitim interpretativnim modelima, koje je slobodno kombinovala prema svojim potrebama“ (Lukić, 2003: 68). U feminističkoj književnoj kritici moguće je izdvojiti dvije osnovne intelektualne tradicije: francuska feministička i angloamerička književna kritika. Ovdje su u pitanju dva vida proučavanja književnosti pri čemu francuska književnost „proučava pojam polne razlike na temeljima Žaka Lakana, Rolana Barta i Žaka Deride, dok se američki kritičkoteorijski model zasniva na pojmu roda kao društvenoj konstrukciji polnosti i započinje novim otkrivanjem tradicije, novim iščitavanjem tekstova koje pišu žene te analizom stereotipa, mizoginije i seksizma u karakterizaciji ženskih likova u književnosti“ (Gordić Petković, 2011: 398).

Angloamerička feministička kritika oblikovala se na poticajima pokreta za oslobađanje žena i to su „nove“ feministice koje su „bile politički angažirane aktivistice koje se nisu bojale javno zauzeti stav i braniti svoje gledište“, a „veza između feminizma i ženske borbe za građanska prava i mir nije bila nova ni slučajna“ (Moi, 2007: 41). Ovo vrijeme američkog feminizma, vrijeme 60-ih godina 20. stoljeća, vrijeme je kada se podiže svijest o položajima i pravima žena, a želja za promjenom javlja se i u književnim sferama. „U fokusu pažnje su novootvorene teme ženskog autorstva i stvaralaštva, ili novi pristupi poznatim i priznatim delima književnog kanona, koji ispituju stereotipne predstave žena ili njihovu zastupljenost i položaj u tim tekstovima“ (Gordić Petković, 2011: 398). Polazna točka u angloameričkim feminističkim tekstovima svakako je djelo *Vlastita soba* Virginije Woolf. *Vlastita soba* Virginije Woolf feministički je esej temeljen na autoričinim predavanjima koje je održavala na fakultetu za djevojke, a u njemu Woolf navodi kako žena mora imati vlastiti novac, ali i vlastitu sobu, kako bi se mogla baviti pisanjem. U pogovoru ove knjige, Iva Grgić govori kako tekst najozbiljnije postavlja sva značajna pitanja u vezi sa ženskom kreativnošću i pisanjem te da bi se on „sve do našega vremena uistinu mogao činiti više lirskom prozom negoli ocrtavanjem puteva koji će dovesti do odgovora na pitanje zašto su žene nekada pisale manje, a još uvijek po nekim mišljenjima pišu slabije od muškaraca“ (Grgić, 2003: 128).

S druge pak strane, francuska feministička teorija polazila je od poststrukturalističkih stanovišta Jacquesa Derride i psihoanalitičke škole Jacquesa Lacana. Teoretičarke poput

Hélène Cixous i Luce Irigaray razvijale su drukčiji pristup pitanjima ženskog pisanja. One su se bavile „problemom ženskog pisanja i ženske kreativnosti i, posebno, odnosom žena prema jeziku, koji obe ove teoretičarke smatraju falocentričnim i naglašavaju potrebu žena da pišu, odnosno da se izražavaju drugačije u odnosu na dominantnu intelektualnu tradiciju. Hélène Cixous uvodi pojam *žensko pismo (écriture féminine)*“ (usp. Lukić, 2003: 73). Ona objašnjava da je ovo vrsta pitanja kojom se „omogućuje upisivanje telesnosti u tekst, a posebno je važno unošenje ritmova majčinog tela iz vremena pre-edipalne veze sa majkom, ritmova koji su trajno prisutni i kod odrasle osobe.“ Za nju, „*žensko pismo* je uvek subverzivno, ono narušava konvencionalnu logiku jezika, suprotstavlja se gramatici i sintaksi (...) *Žensko pismo* je transgresija, narušavanje pravila, ono je antiinstitucionalno, oslobađajuće, heterogeno“ (ibid.: 74). Ovaj pojam nastao je 1975. godine i odnosi se na specifičan tip književnih tekstova koji ima veze sa sveukupnim kontekstom vremena. On se suprotstavlja muškoj političnosti i postaje sredstvo otpora i pobune. Danas se taj pojam dekonstruirao i valja ga upotrebljavati s oprezom. Ovaj termin ne može se primijeniti na *Kamen na cesti* jer on nije žensko pismo u preciznom književnopovijesnom i književnoteorijskom značenju pojma, stoga će se u radu prikazati Zagorkin odnos prema ženskom pisanju. Ovaj roman pokazuje neke sličnosti s *Vlastitom sobom* Virginije Woolf – tekstom koji je polazna točka u angloameričkim feminističkim tekstovima. Mušić ističe koje su sličnosti između navedenih tekstova: „ženski roman kao književni žanr; sopstveni prostor/soba, žensko zanimanje, žensko pismo; opozicija i radikalna borba za demarginalizaciju ženskosti; oštra kritika patrijarhata i metaforično opisivanje konkretnih iskustvenih situacija mizoginije i diskriminacije“ (Mušić, 2017: 229).

Tijekom cijelog svojeg života Mirjana je rado pisala. Kako je već ranije istaknuto, ljubav prema pričanju priča, ali i kasnijem pisanju, u Mirjani je zasadio špan Tenšek. Priče koje joj je on rado pripovijedao pripadale su popularnoj književnosti, odnosno žanru romanse. „Romansa je od svih književnih oblika najbliža snu o ispunjenju želja te stoga ima u društvenom smislu čudnovatu paradoksalnu ulogu. U svakom razdoblju vladajući društveni ili duhovni stalež naginje tomu da svoje ideale projicira u neki oblik romanse u kojoj čestiti junaci i lijepe junakinje predstavljaju ideale njegova uspona, a hulje ono što taj uspon ugrožava“ (Frye, 2000: 212). Frye navodi da je važan element romanse pustolovina, a upravo je ona vidljiva u jednoj Tenšekovoj priči: „Bio je lijep, mlad vitez u dvorcu navrh brda na četiri kule. U dolini mala kurija, u njoj je živjela djevojka, sama, sirota plemkinja Jelica. Volio ju je vitez Ivan i ona njega. Ali roditelji visoka roda ne daju da on uzme djevojku maloga plemića. Ivan mora poći daleko“ (Zagorka, 2012, sv1: 43). U motivu odlaska može se pronaći pustolovina

kao bitan element priče. Ovaj žanr prije svega je ženski žanr. Kolanović u svojem radu objašnjava da se romansa u novije vrijeme mnogo promijenila. Povijest romanse obilježena je određenom vrstom dekadencije, a procesi popularizacije i feminizacije promijenili su ciljanu publiku. Od žanra koji je pretežito čitala muška publika, ovaj je žanr svoje simboličko značenje promijenio u trivijalnu vrstu, koju najvećim dijelom čitaju žene (usp. Kolanović, 2006a: 333-334). Slično ističe i Janice Radway. Ona dodaje da su žene te koje najčešće imaju i vremena i novaca koje mogu uložiti u sam proces čitanja romansi. Žene su te koje ostaju kod kuće zbog odgoja djece i obavljanja kućanskih poslova te zato i imaju više vremena za uživanje u čitanju. Također, čitanje ima pruža užitek i zato ga rado ponavljaju (usp. Radway, 1991: 44-45). Stoga ni ne čudi zašto su se djevojčice rado okupljale oko Mirjane ne bi li čule nove priče. Zagorka je i sama bila svjesna ženskog položaja u kući i obitelji te uloge koju je ispunjavala i zato se koristila popularnom književnosti, kako bi na obične čitateljice prenijela svoje feminističke stavove. Takva umjetnost „mora biti prilagođena recepcijskom horizontu obične žene smještene unutar specifičnih uvjeta patrijarhalne kulture njezina vremena s istovremenim poštovanjem i pokušajem nadilaženja svih kontradikcija koje obilježavaju takvu poziciju“ (Kolanović, 2008: 208).

Nasuprot popularne književnosti koje su pisale i Zagorka i Mirjana, nalazi se elitna književnost, odnosno visoka književnost. Visokoj književnosti pripadali su autori poput A. G. Matoša, J. Polića Kamova, T. Ujevića, M. Krleže i drugih. Književnici koji su držali monopol u visokoj književnosti bili su muškarci, a ženskim autoricama najčešće su bila ostavljena mjesta na marginama – ondje se nalazila i Zagorka (usp. Grgić, 2009: 18). Grgić dalje objašnjava da su visok književni status pojedinom autoru ili autorici dodjeljivale relevantne institucije, a u Hrvatskoj su to bile Matica hrvatska i Društvo hrvatskih književnika. Zagorka je uvijek prikazivana negativno i „izrazito negativna recepcija njezinih dijela postala je konstantom većine književnokritičkih ocjena i time“ je „potvrdila nizak stupanj posvećenosti njezina opusa“ (ibid.: 21).

Zagorka je svoju negativnu recepciju prenijela u roman:

„U muklim noćima piše, stvara djelo u mukama ranjenog srca, na mučilima svojeg života, isprebijana svim bijedama svijeta. Nada se da će se preko tog djela osloboditi lihvarskog ropstva. I djelo preda javnosti. Ali na nj se obara javno mnijenje kritike porugama, smijehom kao one večeri nakon prvog povratka u domovinu kad su njezine suze nad rođenom pjesmom izazivale podrugljivi smijeh. I sada se smiju tim suzama, isplakanim u peru. Nazivlju ih patriotskim tiradama, bezvrijednim, nedopustivim, snim, jer se nad njima mogu rastapati samo nevine duše prostoga mnoštva...“ (Zagorka, 2012, sv2: 281).

Mirjanino djelo pripadalo je popularnoj književnosti. Ova književnost bila je zabavnija od elitne, nije imala dublje psihologizacije likova, u sebi je sadržavala brojne stereotipe, ali i

klišeje onog vremena, a njezina djela bila su nabijena patriotskim duhom. To su sve obilježja koje elitisti nisu priznavali. Oni su, naime, pisali kompleksno i originalno, njihova djela sadržavala su brojne estetske motive i bila su samo za probranu publiku. Osim što su se rugali Mirjaninoj književnosti, ponižavali su je i zato što je žena koja piše te su smatrali kako žena ne može napisati kvalitetno djelo. Jedno takvo poniženje Zagorka je prikazala i u romanu, a to je odbijanje Mirjaninog djela, koje je u jednu ruku, dovelo do njezinog tužnog kraja („*Više ne mogu uzimati vaše radove. Ostavite mjesto koje ste zapremali tolike godine. Nema ovdje Domića ni njegovih nećaka da vas zagovaraju, a ni onih vaših političara, za koje ste se rastrzali*” (ibid.: 292)).

Nadalje, Mirjanu je cijeli život pratio njezin vjerni prijatelj, dnevnik u koji je bilježila sve svoje osjećaje:

„Tko me oslovi, bit će protjeran. Dječake su odveli u Varaždin. Ali i Doricu. Da su mi tu barem njezine bistre velike smeđe oči. Sama sam, izopćena, sama kao kamen na cesti. Ali još nije sve svršeno. Još mora biti pomoći kao što ima olakšanja. Pišem dnevnik da imam s kime razgovarati. Sluša moje boli, razumije tužbe, moje misli i osjećaje. Prijatelj mi je. Čavrljam s njim o svemu” (Zagorka, 2012, sv1: 217).

Istog tog prijatelja uvijek je skrivala kada bi joj se približila opasnost: „Bučni štropot cestom prekine je u pisanju. Mirjana izlazi iz sjenice i opazi da su neke kočije skrenule u perivoj kurije. Skupi se, pohita gore i sakrije dnevnik” (ibid.: 218). Mirjani pisanje dnevnika „pomaže u sagledavanju svoje trenutačne situacije i, ono najvažnije, pomaže joj da ojača sebe.” Budući da „vođenje dnevnika podrazumijeva određene uvjete: prostor za pisanje i vrijeme kojima Mirjana ne raspolaže” (Jakšić, 2014: 62), Mirjana se koristila lukavim trikovima kako bi ih osvojila. Dnevnik je pisala na tavanu muževljeve kuće koristeći se isprikom da je ondje kako bi pravilno osušila rublje i govori da „treba više puta okretati da bi se pravilno osušilo”. Time „uspijeva se izboriti za vrijeme koje je samo njezino. Iskorištava ga, kao istinska 'luđakinja na tavanu', za pisanje dnevnika, čitanje knjiga, maštanje o bijegu i fantazije o tome da kao muškarac (ili barem Ivana Orleanska) oslobodi svoju zemlju od tlačitelja” (Grdešić, 2008: 654). „Tavan muževljeve kuće na kojem Mirjana provodi rijetke trenutke mira i samoće pišući dnevnik i čitajući omiljene knjige postaje 'njena vlastita soba' u onom smislu riječi u kojem je Virginia Woolf govori o potrebi žene da ima svoj vlastiti prostor u kojem može slobodno stvarati, pisati” (Perić, 2010: 40) („*Utekla je gore svojem skrivenom prijatelju dnevniku i s olovkom u ruci ispovijeda mu svoje jade*“ (Zagorka, 2012, sv2: 67)).

Na samom kraju valja izdvojiti citat Toril Moi koja kaže: „Žena je, drugim riječima, potpuno i fizički prisutna u svom glasu – a pisanje nije ništa više od nastavka toga samoidentičnog produljenja govornog čina. Glas u svakoj ženi, štoviše, nije samo njezin, nego

izvire iz najdubljih slojeva njezine psihe: njezin vlastiti glas postaje jeka iskonske *pjesme* koju je jednom čula, glas inkarnacije 'prvog glasa ljubavi koji sve žene čuvaju na životu'" (Moi, 2007: 160-161).

e. „Sve me ubija, samo me rad oživljava“¹⁷ – rad

Kao zadnji prijatelj Mirjaninog ženskog glasa izdvojen je i rad. Dugi niz godina javljala se predrasuda kako su muškarci ti koji moraju prehraniti svoju obitelj, a žene te koje brinu o obitelji i kući. Takvi muškarci nazivali su se hranitelji, o čemu će više biti govora dalje u radu, ali muškarac je sposoban „prodati svoju radnu snagu kao radnik ili svojim kapitalom kupiti radnu snagu, te tako skrbiti za ženu i obitelj. Tako je njegova žena 'zaštićena'" i stavljena u podređen položaj (Pateman, 1998: 174). Rad, odnosno posao koji pojedini čovjek obavlja, postao je „orodnjen" kako ističe Galić. Bio je određen društvenim odnosima rodnih grupa (muškaraca i žena međusobno, unutar obitelji, društvenih institucija i šireg društva). Galić dalje kaže da se tijekom povijesti „podjela rada odvijala na temelju podjele spolova. Spol, kao biološka kategorija, gotovo u svim društvima bio je važan temelj društvene organizacije rada i rodne segregacije" (Galić, 2011: 33). Ona, nadalje, objašnjava da je takva podjela jedan od najčešće utemeljenih načina na koje se spolne/rodne razlike izražavaju u društvenim institucijama. „Ženama su se dugo vremena kroz povijest dodjeljivali kućanski poslovi i bile su zadužene za odgoj djece, a muškarci su bili ti koji su brinuli o svojim obiteljima. Kućanski poslovi i briga o djeci bili su prirodni poslovi za žene i „prostor privatnog života postao je socijalni okvir njihovog djelovanja", a „iz tog prostora one su izlazile u javni samo u vreme ratova, kriza i nekih većih potresa" (Stanković; Markov, 2011: 321).

Razdoblje nakon Prvog svjetskog rata i uvođenjem tvorničkog sustava i industrijalizacije, javljaju se promjene u mnogim društvima. Žene su počele izlaziti na javnu scenu i unatoč mnogim zaprekama, počele su se obrazovati, zapošljavati i djelovati u javnom životu. Značajnu ulogu u mijenjanju te perspektive imao je pokret za oslobođenje žena i feministički pokret (usp. *ibid.*). „Ideologija odijeljenih rodnih uloga ojačala je rodnu podjelu rada, pa su se muškarcima i ženama u pravilu dodjeljivala različita i odijeljena područja rada na tržištu koja su dovela do spolne segregacije poslova i zanimanja, tj. koncentracije žena i muškaraca u različitim zanimanjima, poslovima i tvrtkama na tržištu rada. Čak i unutar istog zanimanja žene i muškarci nalazili su se zaposleni na različitim poslovima tržišta rada" (Galić, 2011: 34). Muškarci i žene, dakle nisu radili zajedno. „Većina žena na plaćenim poslovima

¹⁷ Zagorka, 2012, sv2: 246.

koncentrirana je u nekoliko radnih mjesta (tipično je da ih na takvim poslovima nadgledaju muškarci, a muškarci su im najčešće i sindikalni vođe i predstavnici).” Stoga, „argumenti i objašnjenja o radu i građanskom statusu (...) ne mogu se, kako se obično pretpostavlja, jednostavno protegnuti na sve. Žene i muškarci nalaze se u drukčijem odnosu prema spolu što se obavlja na radnome mjestu. Žene kao radnice nemaju isti status kao muškarci radnici” (Pateman, 1998: 17).

Žene, dakle, „čine polovinu radno sposobnog stanovništva u većini zemalja, a imaju upadljivo neravnopravan ekonomski položaj u odnosu na mušku populaciju. Ekonomski položaj žena se najčešće meri preko zaposlenosti/nezaposlenosti, nivoa stručnog obrazovanja, nivoa plata za isti posao, zastupljenosti u određenim zanimanjima i profesijama, kao i sektorima rada, posedovanja imovine, učešća u organima upravljanja u privredi, u društvenim i političkim organima” (Stanković; Markov, 2011: 323). Slično navodi i Galić te dodaje da žene zarađuju manje jer ih je i tržište kroz povijest tretiralo kao privremene radnike, omalovažavalo je njihov rad te njihovu nisku plaću smatrali dovoljnom. Također kaže da su na poslovima segregirane u određenim tipovima zanimanja po uzoru na ženske „prirodne” uloge u kući i obitelji (kuharice, čistačice, spremačice) te da su natprosječno zastupljene na slabije plaćenim poslovima, dok im je mnogo teže zadobiti poslove na visokim položajima moći (usp. Galić, 2011: 39-40). Blaženka Despot, u pogovoru knjige *Ženski nered*, zaključuje da se rad može dijeliti na plaćeni i neplaćeni – kućanski rad, a društvene uloge u obitelji na hranitelje i kućanice te da su žene isključene iz javnosti i politike i prepuštene su hranitelju na uzdržavanje (Despot, 1998: 208-209).

Cijelog svojeg života Mirjana Grgić živjela je patnički i u vlastitoj obitelji, ali i u obitelji svojeg supruga gdje je bila izgladivana, kontrolirana, gdje je morala naporno raditi kućanske poslove. To ju je sve psihički i fizički uništavalo. Takav bračni odnos Carole Pateman usporedila je s odnosom roba i robovlasnika. Ona kaže da „sve do pred kraj 19. stoljeća pravni i građanski položaj udane žene sličio je položaju roba. Prema *doktrini o pokrivaču iz common law-a* udana je žena, poput roba, građanski mrtva. Rob nije imao pravnu egzistenciju neovisnu o njegovu gospodaru, a muž i žena postajali su 'jedna osoba', i to muževljeva” (Pateman, 2000: 122). Mirjana Grgić više nije htjela biti Nađevim robom i rješenje je pronašla u bijegu. Odjevena kao sluškinja, kupila je kartu do Zagreba i nadala se da će se radom osamostaliti i steći svoju neovisnost. Namještenje je dobila uz pomoć Ivše Domića, Milanovog strica u uredu njegova prijatelja: „Htjeli biste raditi da postignete nezavisnost. Imam prijatelja u nekom zavodu, tamo trebaju prevodioca” (Zagorka, 2012, sv2: 169). Prvih nekoliko tjedana radila je

iz prostora svoje unajmljene sobe te je svaki drugi dan direktoru nosila svršeni posao za ured, a za to je uskoro i zarađivala određeni honorar: „Posao vam ide vrlo dobro od ruke. Dat ćemo vam honorar. Evo, tu je doznaka. Budući da smo toliko zadovoljni, namjestit ćemo vas uz stalnu plaću, ali predbježno morate raditi kod kuće” (ibid.: 177). Taj novac shvaćala je kao nešto posebno: „Evo: prvi novac koji nije odvratan jer je čist, zaslužen pošteno i časnno. Gledaj Dorice: trideset forinti. (...) To je temeljni kamen mojeg novog života, moje slobode, moje časti i prava da budem čovjek“ (ibid.: 178).

U uredu nikad nije bila prihvaćena. „Permanentno je bila izložena omalovažavanju i izrugivanju, ponižavanju i izrabljivanju, a nerijetko se sučeljavala i s poteškoćama svakodnevice koje su za samostalnu ženu bile društveno predodređene, kako u duhovnom tako i u materijalnom smislu” (Pašalić, 2011: 93-94). Kolege iz ureda vrebali su iznad nje kao kakvi lešinari, ne bi li joj pronašli kakvu pogrešku i osudili je: „Oni oko nje poriču joj pravo na to mjesto uz najmanju plaću. Poriču i bune se, mrze je zbog toga, paze na svaki čin, svaki korak. Žedno traže kakvu pogrešku kojom bi joj mogli dokazati nesposobnost. Čekaju oko nje, podmeću joj zamke” (Zagorka, 2012, sv2: 231). Ta epizoda vrlo jasno prikazuje kakvo su mišljenje muškarci imali o ženama koje su radile. Zbog svojeg ženskog spola često je imala problema s raznih strana. „Mirjana se ne uklapa u okvire i ograničenja koja nameće društveno i kulturno konstruirano poimanje idealne (i idealizirane) ženskosti, njena je egzistencija izvan svih okvira pa otuda i njezino vječno buntovništvo“ (Perić, 2010: 39).

Mirjana je uvijek išla suprotnim putem i nikad nije prihvatila patrijarhalne stavove i pravila. Dapače, odbijala ih je od sebe i borila se protiv njih. Ona se i aktivno uključuje u politiku, područje u koje žene nisu zalazile, područje o kojem će više govora biti kasnije i područje u kojem je Mirjana „prikazana kao žena koja utire put sljedećim generacijama žena koje će moći izaći same na ulicu ili sudjelovati u političkom životu svoje zemlje a da ih se odmah ne proglasi divljim muškaračama“ (ibid.: 42).

6. Odnos privatne/javne sfere

Odnos privatne i javne sfere središnja je tema feminističkog pisanja i političke borbe, ali i razlog feminističkom pokretu. Feministička kritika ove dihotomije usmjerena je na odvajanje privatne i javne sfere u liberalnoj teoriji i praksi. Javna sfera mjesto je na kojem se odvija slobodna razmjena ideja i debate te se u njoj diktiraju vrijednosti, ideali i ciljevi pojedinog društva, a privatna sfera definirana je kao domena obiteljskog i kućnog života koji je slobodan utjecaja vlade i drugih društvenih institucija. Žene su dugo vremena bile isključene

iz javne sfere, a privatna sfera smatrana je ženskom sferom. Pateman ističe da su žene i muškarci različito smješteni unutar privatnog i javnog svijeta te da ispod te složene zbilje stoji uvjerenje da je priroda žena takva da trebaju biti podređene muškarcima i da je njihovo mjesto u privatnoj, odnosno kućnoj sferi, a muškarci trebaju biti u obje sfere i u njima vladati (usp. Pateman, 1998: 112-114). „Privatno i javno grčke su kategorije i od antike do danas, čitava se povijest može sagledati u njihovu podvajanju. U grčkom je polis privatno određeno vlasništvom – posjeda, stvari, žene, djece, robova, životinja. To je sfera doma u kojoj se odvija proizvodnja i reprodukcija, ono 'prirodno' i preobično”, dok je „javnost ustanovljavala otvoren pristup komuniciranja s drugima, razmjenu ideja u politici, općim poslovima, filozofiji, umjetnosti, čime se stvarao univerzalni entitet onog što nazivamo kulturom” (Škrlec, 2010: 266). U privatnu, kućnu sferu spada i obitelj koja je „zasnovana na prirodnim vezama čuvstava i krvi i na spolno pripisanom statusu žene i muža (majke i oca)” (Pateman, 1998: 115).

John Locke jedan je od filozofa koji je odvajao privatnu i javnu sferu. On navodi da „prirodne razlike između muškaraca i žena povlače za sobom pokoravanje žena muškarcima ili konkretnije, supruga muževima” (Pateman, 1998: 115). Pateman ističe da su žene isključene iz sudjelovanja u javnom svijetu te da je sudjelovanje primjenjivo samo na muškarce jer je ono vođeno univerzalnim, impersonalnim i konvencionalnim kriterijima postignuća, interesa, jednakosti i vlasništva. „Feministice odbacuju tvrdnju da odvajanje privatnog i javnog neminovno proistječe iz prirodnih svojstava spolova. Tvrde kako je ispravno razumijevanje liberalnog društvenog života moguće tek kada se prihvati da su dvije sfere, kućna (privatna) i građansko društvo (javna), za koje se smatra da su odvojene i suprotstavljene, nerazmršivo povezane” (ibid.). „Dihotomija privatno/javno šteti ženama, ona je uostalom i razlog feminističkog pokreta. Ali za neke feministkinje nije rješenje ukidanje dihotomije, nego preobrazba javne sfere u kojoj je privatna sadržana, a ne joj suprotstavljena – dakle, ponovna uspostava političkog 'kao onoga što nas čini ljudskima i slobodnima'” (Phillips prema Škrlec, 2001: 25).

Privatna sfera, kao i tvrdnja da ženina prirodna funkcija rađanja određuje njezino mjesto u kući, pokazuje ženin podređen status. Pateman izdvaja jednu od Ortnerinih antropoloških diskusija u kojima govori „da su žene 'simbol' svega 'što svaka kultura definira kao niži oblik egzistencije nego što je ona sama'. To jest, žene i kućni život simboliziraju prirodu.” Prema tome „čovječanstvo nastoji transcendirati puku prirodnu egzistenciju tako da se na prirodu uvijek gleda kao na niži oblik organizacije nego što je to kultura. Kultura se identificira kao kreacija i svijet muškaraca zato što su žene zbog svoje biologije i tijela bliže prirodi nego

muškarci i zato što ih podizanje djece i kućanski poslovi, bavljenje nesocijaliziranom djecom i sirovim materijalima, bliže povezuju s prirodom“ (Pateman, 1998: 119). Također, navodi kako Ortner ne pridaje dovoljno važnosti temeljnoj činjenici da su muškarci i žene društvena i kulturna bića te da „priroda“ uvijek ima društveno značenje.

Slične ideje podijelila je i Mirjana Dokmanović, istaknuvši da, iako su muškarac i žena različitih bioloških karakteristika, imaju jednake mogućnosti za ostvarivanje ljudskih prava. Također je rekla kako su različite uloge žena i muškaraca u procesu reprodukcije, ali i druge tjelesne razlike dugo određivali njihovu ulogu u društvu te je objasnila da je „prosečan muškarac [je] fizički jači od prosečne žene, pa se u patrijarhalnim društvima smatralo prirodnim da on bude hranilac i glava porodice, a u kasnijim istorijskim društvima, da više zarađuje i da donosi ključne odluke u porodici“, a „žena rađa decu, pa je 'prirodno' da se brine o njima i o kući“ (Dokmanović, 2011: 295). Ona ovdje izdvaja rod koji se odnosi na njihove društveno oblikovane uloge. Ovaj pojam „ne upućuje samo na individualni identitet, već i na kulturalne ideale i stereotipe o ženskosti i muškosti te na spolnu podjelu rada u institucijama i organizacijama. Rod se odnosi na skup kvaliteta, obilježja i ponašanja što se društveno očekuju od muškaraca i žena“ (*Hrvatska enciklopedija*).

Žene, kao manje vrijedne nisu imale pravo ni sudjelovati u političkom životu jer se smatralo da nemaju sposobnosti koje bi im bile nužne za politički život. „Muškarci imaju sposobnosti koje se traže za građanski status, prije svega kadri su upotrijebiti razum kako bi sublimirali osjećaje, razbili osjećaj pravde i tako održavali univerzalni, građanski zakon“, a žene ne mogu transcendirati svoju tjelesnost i spolne nagone (Pateman, 1998: 12). Budući da su žene smatrane nesposobnima za život, one su ovisile o muškarcima, a jedan od kriterija za status državljanina upravo je neovisnost. Pateman izdvaja tri važna elementa neovisnosti koji su povezani s muškom sposobnošću samozaštite: sposobnost nošenja oružja, sposobnost posjedovanja vlasništva i sposobnost upravljanja samim sobom.

Kao prvo, valja istaknuti nemogućnost da se žene same zaštite. Muškarci su ti koji preuzimaju zaštitu žena, a fizička je sigurnost žena u državi blagostanja zanemarena. Pateman kaže da su feministički pisci ukazivali na to da se muževima prašta uporaba fizičke sile protiv njihovih žena, ali ženama je teško dobiti pravnu zaštitu od njihovih muških zaštitnika (usp. *ibid.*: 173). Iako Mirjanu Grgić suprug nije fizički zlostavljao ipak je svojim ponašanjem negativno utjecao na nju. Oduzimao joj je intelektualni potencijal, bio agresivan prema njezinom mišljenju izgovarajući joj razne verbalne prijetnje i uvrede, ali joj je i uskraćivao temeljne životne potrebe izgladnjivanjem. Nađ kao skrbnik, ali i hranitelj obitelji, imao je

dužnost skrbiti se za svoju ženu i uzdržavati je. On to, nažalost ne čini i krši svoju stranu spolnog ugovora, a to „jest sredstvo pomoću kojeg muškarci svoje prirodno pravo nad ženama pretvaraju u sigurnost građanskog patrijarhalnog prava“ (ibid.: 21). Ako žena pokuša nešto reći i oduprijeti se tome, odmah je smatrala ludom:

„Mati mora s tobom u sanatorij. Taj skandal može se opravdati samo ludilom. Mogla bi živjeti kao grofica, ali sad ćeš živjeti gore od služavke. Pritegnut ću uzde, pucat će ti žile i frcati krv. Napisat ćeš pjesmu, makar krvlju. Vidjet ćemo jesam li gospodar svoje žene. Upamtit ćeš me ti, luđakinjo, monstrum ženskog roda“ (Zagorka, 2012, sv2: 142).

Motiv ženskog ludila, odnosno ludila u cijelosti svoj ozbiljniji početak teorijskog promišljanja duguje filozofu Michelu Foucaultu koji ludilo ne prikazuje kao znanstvenu činjenicu, već kao društveni konstrukt proizveden u doba prosvjetiteljstva (usp. Duspara, 2018: 5). Ona, nadalje, navodi da se ludilo „koristilo za marginalizaciju nepodobnih ili neuklađenih društvenome moralu, te kao sredstvo dominacije vladajućih klasa“ (ibid.: 20). Što se pak tiče ženskog identiteta „*žensko* će se u ovom slučaju odnositi na društveni konstrukt koji uključuje i sustav društvene proizvodnje koji rod konstruira kao preddiskurzivnu tvorbu“ (Butler prema Duspara, 2018: 20). Jedna od najpoznatijih ženskih ludila svakako je histerija. O histeriji je već ranije bilo govora kod majke, ali je ona pripisana i samoj Mirjani. „Mirjanina živčana bolest uzrokovana je zapravo njezinim unutarnjim depresivnim položajem s pounutrenjem destruktivnog majčinskog objekta objekta, što rezultira željom da ubije sebe, točnije da 'ubije majku u sebi'“ (Matijašević, 2008: 349). Upravo zbog toga, ona odlučuje postati netko drugi, na sebe preuzima muške uloge jer jedino tako, transgresijom društvenih i rodnih uloga, svoj cilj može ostvariti. Kao posljedica toga javlja se njezino ludilo. Na neki način, Mirjanin glas, njezino isticanje nezadovoljstva i borba protiv muškog patrijarhata, predstavlja, o kojem je govorila Pateman, i sredstvo kojim se ona koristi da bi ostvarila svoju neovisnost.

Drugi element ili sposobnost posjedovanja vlasništva ne postoji za žene. „Muška sposobnost 'zaštite' ulazi u pojam državljanskog prvenstveno kroz drugu i treću dimenziju neovisnosti. Muškarci, ali ne i žene, smatraju se i vlasnicima“ (Pateman, 1998: 173). Žene nisu priznate kao vlasnice, ali osoba supruge u jednom važnom pogledu je i vlasništvo muža. Slične ideje donijela je i Škrlec govoreći da je jedna od predrasuda da „žena, kad postane supruga, svom mužu duguje poslušnost – ona se za njega udala (postala njegovo vlasništvo)“ (Škrlec, 2010: 283). Slične ideje vidljive su i u romanu. U svojim pohodima državom i svojim idejama da žene mogu sve što i muškarci, Mirjana je često nailazila na neistomišljenike koji su smatrali da to nije tako te govorili riječi poput: „Žena se u braku ima pokoravati mužu, osjećati kako on osjeća i nikako tjerati nekakvu svoju politiku“; „Žena je muževljevo vlasništvo dok je poštena

i on ima pravo tražiti od nje sve što hoće, samo ne zločin”; „Muževljevo je pravo iznad svakog drugog prava”; „Baba ima slušati muža i pokoriti se, a ovakve lude sufražetkinje nemaju mjesta u našem društvu” (Zagorka, 2012, sv2: 219-220). Millet je objasnila da je žena „potlačeno biće bez nepokornog nesvjesnog s kojim treba izaći na kraj; ona samo treba prozreti lažnu ideologiju vladajućeg muškog patrijarhata da bi je mogla odbaciti i postati slobodnom“ (Millet prema Moi, 2007: 51). Upravo to čini i Mirjana. Ona osvještava svoje sposobnosti i odbacuje lažnu ideologiju muškog patrijarhata te preuzima „vlasništvo“ nad sobom.

Kao treći ili zadnji element valja istaknuti sposobnost upravljanja samim sobom. „Muškarci su konstituirani kao bića koja mogu upravljati sobom i štititi se, a ako muškarac može upravljati sobom, to znači da ima potrebnu sposobnost upravljanja drugima”. Žena je tako postala kućanica, a muškarac hranitelj, radnik je „postao muškarac koji ima ekonomski ovisnu ženu koja skrbi za njegove svakodnevne potrebe i pazi na kuću i djecu” (Pateman, 1998: 174). To znači da žena nije imala potrebu raditi jer ju je muž morao uzdržavati, a zauzvrat ona je morala brinuti o kući. Prva osoba koja je o ovome progovorila u romanu bila je Mirjanina majka koja joj je htjela ukazati na to da svojom udajom za Nađa neće pogriješiti jer će se financijski osigurati:

„A ovom udajom ne žrtvuješ ništa, naprotiv, opskrbljena si za cijeli život. On ima ugled i mirovinu. Zamisli Mirjana: nikad nećeš pokucati na ničija vrata, imat ćeš od čega živjeti. On je u visokom rangu, ima dvjesto forinti plaće. To je velika svota. Nema tu žrtve, nego spasenje iz tog pakla” (Zagorka, 2012, sv1: 239-240).

Nadalje, Nađ je od svoje žene očekivao mnogo. Zahtijevao je da se kuća svaki dan briše, tepisi su morali biti čisti, njegovoj majci morala je pomagati u kuhinji, morala mu je svirati te vezati vezivo. Ono u čemu je najviše pogriješio, barem što se ovog elementa tiče, bila je njegova uloga hranitelja. Žena je trebala od muža dobivati sredstva za život od muža, ali Nađ joj to nije pružao. Svu svoju plaću davao je na štedionicu i pritom izdvajao jako malo za hranu, što je dovelo do Mirjaninog gladovanja i naglog gubitka tjelesne težine. Njegova plaća trebala je biti dovoljna za njega i Mirjanu, „kao ono što je potrebno da radnik kao hranitelj uzdržava ženu i obitelj, a ne kao ono što je potrebno za njega samoga; plaća nije ono što dostaje za reprodukciju radnikove vlastite radne snage, nego ono što dostaje, zajedno s neplaćenim radom kućanice, za reprodukciju radne snage sadašnje i buduće radne snage” (Pateman, 1998: 177). Nađ je ovdje prekršio spolni ugovor sa svoje strane. Njegova uloga hranitelja je narušena, nije uzdržavao suprugu kao hranitelj i time spolni ugovor između Nađa i Mirjane nije zadovoljavajući.

Danas su žene izborile pravo na nezavisan građanski status i pravo glasa, ali i dalje postoji uvjerenje kako je ženi mjesto u kući i kao sluškinji svojem mužu. Za kraj valja istaknuti

Millove riječi: „Prirodna je i biološka činjenica ljudske egzistencije da samo žene rađaju”. „Ta činjenica nije nikakvo opravdanje za odvajanje društvenoga života u dvije spolno određene sfere privatne (ženske) egzistencije i (muškog) javnog djelovanja. To se odvajanje temelji na pogrešnoj primjeni tog argumenta prirodne nužnosti na podizanje djece. Ništa u prirodi ne sprečava očeve da ravnopravno sudjeluju u odgoju djece, premda to otežava toliko toga u organizaciji društvenoga i ekonomskoga života. Žene ne mogu zauzeti ravnopravan položaj u demokratskom proizvodnom životu i građanskoj sferi ako se misli da im je dosuđena jedna pripisana zadaća, ali ni očevi ne mogu ravnopravno sudjelovati u reproduktivnim aktivnostima ako se ne promijeni naše razumijevanje 'rada' i strukture ekonomskog života” (Pateman, 1998: 206).

7. Društveni angažman Mirjane Grgić

Oblikovanje pojedinog identiteta ne bi bilo potpuno da se ne potakne i pitanje nacionalnog identiteta, stoga na samom kraju valja nešto reći i o Mirjaninom nacionalnom identitetu te njezinom društvenom angažmanu.

„Nacionalni identitet i nacija predstavljaju složene konstrukte od više uzajamno povezanih komponenata – etičke, kulturne, teritorijalne, ekonomske i pravno-političke. Oni označavaju spone solidarnosti među pripadnicima zajednica ujedinjenih zajedničkim sećanjima, mitovima i tradicijama, spone koje mogu, ali ne moraju naći izraza u sopstvenim državama tih zajednica“ (Smit, 1998: 31-32). Zagovornici ovog identiteta pozivaju se na istinska i zajednička obilježja nacionalnog identiteta koji, po njihovu mišljenju, čine zajednički jezik, zajednička kultura i zajednička povijest (usp. Kordić, 2010: 203). Uz navedene elemente nacionalnog identiteta valja istaknuti i Smithove elemente za njegovu definiciju nacionalnog identiteta: povijesni teritorij (domovina), zajednički mitovi i povijesna sjećanja, zajednička masovna, javna kultura, zajednička zakonska prava i dužnosti svih pripadnika nacije te zajednička ekonomija. Iz tog se može zaključiti da se nacionalni identitet nikad ne može svesti na jedan element jer u srži sadrži više dimenzija (usp. Smit, 1998: 29-30).

Zagorka je tijekom cijelog svojeg života bila izraziti domoljub i to je dokazivala svojim političkim aktivnostima, ali i brojnim tekstovima. Na Strossmayerov nagovor počinje pisati romane, a ti su romani bili namijenjeni široj publici. U njima isprepliće ljubavne priče s elementima nacionalne povijesti kako bi u svojoj publici osvijestila hrvatski nacionalni identitet. „Romanima s povijesnom tematikom odigrala je ključnu ulogu u osnaživanju nacionalnog identiteta svoje publike dajući joj svijest o zajedničkoj pripadnosti i prošlosti te o

praksama protiv otpora strane vlasti i odnarođenja. Političnost Zagorkinih romana sasvim je u skladu s društvenom i političkom aktivnošću koju je inkorporirala u čitav svoj život i djelovanje (Vitković, 2020: 11).

Što se tiče Mirjaninog nacionalnog identiteta u romanu, prema Smithovoj definiciji moguće je izvoditi nekoliko elemenata. Iz romana je moguće iščitati nekolicinu primjera o pojmu domovine, tj. o povijesnom teritoriju. Mirjana je ideju o domovini stvorila dok je još pohađala školu u samostanu. Prijatelju Jurici govori lijepe riječi o domovini:

„Sve ove poljane pune cvijeća, sve gore bujne i zelene, sva sela mala i velika, i gradovi, i taj veliki grad gdje leži samostan to je naša domovina! Tu smo se rodili, tu nas je majka učila moliti se Bogu svojim jezikom, tu smo mi u svojem domu što nam ga je dao Bog. Hrvatska se zove taj dom. I hvaliti treba Bogu da nam ga je dao i ljubiti ga. Tako je rekao, a sestra Bernarda rekla mi je ovako“ (Zagorka, 2012, sv1: 92).

Osim toga, Mirjana je pisala poeziju i govore potaknute njezinom ljubavi prema domovini. Upravo u epizodi njenog govora banu vidljiv je drugi element po Smithovoj klasifikaciji, a to su zajednički mitovi i povijesna sjećanja:

„Svijetli bane! Molim vas budite domovini Hrvatskoj kao ban Jelačić... Svijetli bane! Sav će vas narod blagoslivljati i ljubiti ako domovini date slobodu. Budite joj kao Strossmayer, kao Ante Starčević. Svijetli bane, spasite Hrvatsku od neprijatelja Mađara i svi ćemo klicati vama: Živio! (ibid.: 96-97).

Isticanjem motiva domovine Hrvatske, ali i povijesnih osoba poput bana Jelačića Strossmayera i Starčevića, Mirjana pokušava djelovati na svoju publiku te probuditi u njima osjećaj za domovinu i na taj način osvijestiti njihov nacionalni identitet. Iako su ove povijesne osobe imale različita i međusobno suprotstavljena gledišta, jedno im je bilo zajedničko, a to je bio interes za unaprjeđenje onodobne hrvatske pozicije. Upravo ovakav prikaz isticanja zajedničke povijesti i domovine, jedan je od elemenata po kojima se može prepoznati preporodna književnost. Također, važno je istaknuti kako je za preporodnu književnost važan naglasak na nacionalnom identitetu, upotreba domaćeg jezika, uključivanje narodnih elemenata i edukacija. Marija Jurić Zagorka aktivno se zalagala za promicanje hrvatskog jezika i kulture i to je prenijela u svoje romane. U romanu, u Mirjaninom govoru vidi se težnja za stvaranjem harmonične i homogene predodžbe nacije koja ima svoj jasan kontinuitet i svoje velikane. Također, valja imati na umu da Zagorka piše popularnu književnost, a ne razvija znanstvene, kompleksne teze o naciji i nacionalnom identitetu. Ona svoje ideje nastoji pretočiti u pitku priču kojom će educirati široki broj ljudi. Obje književnosti, i preporodna i Zagorkina, usmjerene su edukaciji masa i osnaživanju afektivne komponente ljubavi i ponosa prema domovini. U oba slučaja radi se o didaktičnoj književnosti namijenjenoj širokim slojevima.

Svoje tužne osjećaje i misli o domovini za vrijeme svojeg braka zapisuje u svoj dnevnik te govori:

„Za dom moj kojim teče srebrna rijeka i grli ga plavetnilo mora i ushićeno ga cjeliva sunce. Predragi moj dome! Srce mi zadržće kad misao moja šapne duši tvoje ime. Zatrepću čežnje svega bića kad padne zraka nade u dušu da će te jednom vidjeti moje oči. Predragi dome moj, hoćeš primiti slabašni neznatni život moj? Daj mi snage kao što mi daješ ljubav, daj mi sreću kao što mi pružaš jad“ (Zagorka, 2012, sv2: 126).

Iz ovog citata mogu se iščitati i drugi tipični motivi preporodne književnosti poput ljubavi prema domovini koja se izražava kroz snažne emocije i usporedbama s prirodom („*grli ga plavetnilo mora i ushićeno ga cjeliva sunce*“). Iako je Mirjanin nacionalni identitet utišan za vrijeme njezinog braka, nikad nije bio ugašen sve do jednog ključnog trenutka, spaljivanja mađarske zastave. Mirjana izgovorivši stihove *Plamti baklja u noći* preuzima svoj život u ruke, odbija od sebe nametanje mađarskog jezika i emancipira se i kao žena i kao Hrvatica. Ubrzo nakon toga vraća se u domovinu i ondje po prvi put nakon dugo vremena čuje materinski jezik, odnosno zajednički jezik Hrvata, što pokazuje još jedan element Smithove klasifikacije:

„Ljudi! Vi koji idete ovim gradom, znate li koliko je draga domovinska gruda, koliko je topla, kako meka, mirisava? Znate li vi kako je predivan zvuk vaših riječi, kakva melodija, kakva opojna pjesma? Ne znate, ne možete znati kad vam riječ vašu nisu otimali s usta! Ne znate što je dom, naš dom jer nikad niste plakali, bolovali za njim u tuđini. Vi ste doma, a ja, gdje sam ja bila? Dragi, mili dome! Nitko te nije pravo osjetio tko nije plakao za tobom“ (ibid.: 147).

Ovdje se može uočiti još jedan tipičan motiv renesansne književnosti, a to je borba za jezik i kulturu. Mirjana Grgić otkako se vratila u domovinu, ljubila ju je još više i očuvala je vlastiti jezik. Kao netko tko je godine braka proveo potlačeno, sada je živjela slobodno i imala velike želje promicati ideje o zajedničkom jeziku. Ovaj motiv, o borbi za jezik često se provlačio kroz djela kao izraz autorove predanosti nacionalnom identitetu.

Osim Mirjaninog nacionalnog identiteta, za njezin društveni angažman treba istaknuti i njezine feminističke stavove i borbe koje je vodila. „Kao praktični borac za ženska prava u doba kad je feminizam u Hrvatskoj nešto nepoznato ili pak smiješno i sablažnjivo, Zagorka djeluje organizatorno (kolo radnih žena, dobrotvorno-patriotske zabave Naprednjačke čitaonice...), a svi su njezini tekstovi (satire i reportaže, historijske i suvremene pripovijesti) prožeti strastvenim protestom protiv društvene diskriminacije čovjeka-žene“ (Hergešić, 1983: 392). Zagorka je, dakle, svoje feminističke stavove usadila u svoja djela, a to je posebno istaknuto u romanu *Kamen na cesti*. Mirjana se kao i Zagorka borila za žensku i svoju afirmaciju te se „sukobljava ne samo sa zastarjelim shvaćanjima i teškim predrasudama nego se hrabro takmiči s muškim kolegama koji ne moraju biti reacionari, ali osjećaju konkurenciju ugrožene metropole“ (ibid.). „Feminizam kao pokret pojavio se u svrhu prava žena u odnosu na muškarce. Žene su bile potlačivane i smatrane 'kućnim anđelima', dakle trebaju biti lijepe, uredne, marljive i posvećene djeci i kućanstvu. Nije se od žene očekivalo da razmišlja, da zaključuje, da se miješa u 'muške poslove'“ (Badurina, 2021: 9). To je ono što Mirjana zamjera

društvu. Ona ne vjeruje u društveno nametnute uloge. Za nju je to samo društveni konstrukt. Mirjanu voli učiti i prihvaća bilo kakva znanja, a zbog nemogućnosti daljnjeg školovanja, ona odlučuje na sebe odjenuti muško odijelo i preuzeti mušku ulogu te tako djelovati na društvo.

Mirjanino zalaganje u feminističkim borbama krenulo je nakon njezinog povratka u domovinu. Na nagovor Milanovog brata, Zvonka Domića, kreće njezin rad:

„Evo, ovaj vaš put s nama na izborište znači za naše prilike krčiti put ženi na bojište gdje se biju bojevi hrvatskih i čovječanskih ideja. Tko god vas ovdje vidi, bilo muškarci ili žene, reći će: 'Luda žena. Histerična žena.' Ili još mnogo gore. Dakle, vaš rad bit će vrlo koristan ako možete izdržati posljedice da idete protiv predrasuda“ (Zagorka, 2012, sv2: 217).

Mirjana je odlučila ići protiv predrasuda patrijarhalnog društva koje tvrdi da je brak jedini ženin smisao i cilj u život. Ona, naime, shvaća da kad se govori o ženi „tu će se složiti i najljući protivnici, udružiti se kako bi je upokorili i bacili 'natrag u kuhinju'. Opći je stav da žena poznaje samo jedno načelo: ljubav, odnosno brak, te da opirati se mužu znači okrenuti naglavce da poredak (Galić Kakkonen; Grubišić Pulišelić, 2008: 310). Mirjanine feminističke ideje najčešće su se odnosile na ženino mjesto u braku i obitelji. Ona nije vjerovala u patrijarhalnu ideologiju gdje je „ženina [je] uloga i zadatak ne samo održavati kućanstvo, nego se i brinuti za opću dobrobit svojeg muža“ i gdje „od svih njezinih osobnih, društvenih i kućanskih obaveza, muž uvijek treba biti u središtu pozornosti“ te „kad je sve u obitelji i kućanstvu dobro usklađeno, onda je i on sretan“ (ibid.). U svojim feminističkim govorima brak je često povezivala s nacionalnim i političkim temama. Borila se protiv miješanih brakova s Mađarima i zalagala se za to da i žene imaju pravo na političko mišljenje:

„Ako ženama dadete slobodu narodnog i političkog mišljenja, ako im prikažete da su u takvim brakovima izdajice svojeg naroda, svoje zemlje i da u takvom braku mogu radati samo poturice. Onda neće ni blizu tim mladićima koji su došli da ženidbama zarobe hrvatski narod kad ga ne mogu ni silom ni bajunetama, ni kundakom. Protiv te lukave politike naših osvajača Hrvatsku mogu spasiti samo žene koje imaju svoje divno, svjesno jako hrvatsko mišljenje“ (Zagorka, 2012, sv2: 221).

Osim toga, smatra da bi žene trebale imati pravo na školovanje te imati pravo i mogućnost za rad. Mirjanin feminizam može se povezati s idejama prvog vala feminizma u kojem se „poduzimaju inicijative za ostvarenje ženskoga prava na obrazovanje, zapošljavanje, imovinu i glasovanje“ (*Hrvatska enciklopedija*).

U samoj Mirjani može se vidjeti kako je pokreće nešto ogromno – neke velike ambicije koje ni ona sama ne može definirati: „Osjećam u sebi navalu nekih čudno velikih sila. One me gone i u meni bude predodžbu o nečem velikom i jakom što bih morala doseći. (...) Osjećam kako tamo daleko gore lebde velike sile, goleme snage, neke nadnaravne svijesti koje ne mogu doseći, spaziti, osjetiti. Ni umom ni srcem dokučiti“ (Zagorka, 2012, sv2: 263). To nešto što Mirjanu pokreće, te njezine stvaralačke sile dio su njezinog identiteta. One se mogu definirati

kao njezina velika ljubav prema domovini, ali i hrvatskoj povijesti iz koje ona crpi inspiraciju za svoje tekstove. Velika ljubav prema domovini rodila se u Mirjani zahvaljujući odnosu s Tenšekom, koji je bio domoljub. Ta je ljubav ondje vidjela svoj početak koja se razvijala dalje kroz njezino školovanje i život. Ono se također može vidjeti u njezinu nastojanju da potakne ljude na domoljubni zanos, kako bi mogli donijeti promjene u društvu. Upravo te velike sile o kojima govori i koje ju pokreću, daju joj smisao u njezinom teškom životu koji je od samog rođenja bio predodređen za muku.

8. Zaključak

Marija Jurić Zagorka jedna je od prvih žena koje su obilježile hrvatsku povijest i književnosti. Poznata kao prva profesionalna novinarka i najčitanija hrvatska književnica postavila je mnoge temelje budućim ženama u hrvatskoj povijesti. Kao žena rođena u 19. stoljeću u patrijarhalnom društvu morala je popunjavati određenu ulogu žene, žene koja je dobra i poštena supruga, brižna majka i podređena mužu. Zagorka takav odnos prema ženama nije voljela i nije podržavala principe i pravila patrijarhalnog društva. Zbog toga je često bila omalovažavana i izrugivana, ali to je nije spriječilo da postane ono što želi – slobodna i financijski neovisna od muškarca. Upravo u romanu *Kamen na cesti*, Zagorka je upisala mnogo autobiografskih elemenata i na taj način prikazala sudbinu jedne žene u patrijarhalnom društvu.

Kamen na cesti roman je koji prikazuje sudbinu žene rođene u patrijarhalnom društvu 19. stoljeća – o ženi čiji je život od samog rođenja bio predodređen za strahotu i patnju. Glavna je junakinja romana Mirjana Grgić, žena kojoj je jedina želja u životu bila učiti i postati učiteljicom, da bude samostalna i slobodna. Nažalost, nije imala lijep život i teško je živjela kako bi razvila svoj identitet i svoje ja. U radu je prikazan kontrast između „neprijatelja“ i „prijatelja“, odnosno kontrast između prepreka koje su stajale na njezinom putu do samoostvarenja i pomagači koji su je podržavali u ispunjenju njezinih snova. Na nju je najviše negativno utjecala njezina biološka obitelj, od koje nije imala podrške ni ljubavi, koja ju nije voljela i koja joj nije htjela omogućiti daljnje školovanje, iako je to financijski mogla ostvariti. Pored obitelji, Mirjani je prepreka bio i njezin muž Mađar koji ju je kontrolirao i pazio na svaki njezin korak. Uz to valja dodati i patrijarhalno društvo, koje je propagiralo svoje ideje, a to je da žena nema nikakva prava i stvorena je kako bi bila podređena svojem mužu. Zadnja Mirjanina prepreka usko se može povezati s patrijarhalnim društvom jer je upravo žensko tijelo na sebe pripisivalo uloge žene, majke, kućanice, a ne ulogu žene koja je jednaka muškarcu. Unatoč brojnim preprekama, uz Mirjanu su se nalazili i pomagači, no oni su bili rijetki u njezinu životu. Bez špana Tenšeka, Marte, učiteljice Bernarde, Milana Domića, ne bi imala dovoljno snage za ostvarenje svojih želja. Priče koje je slušala od Tenšeka, ali i prenosila ih dalje svojim slušateljima i čitateljima, uvelike su oblikovali Mirjanu koja je svojim tekstovima htjela utjecati na svoju publiku. Svojim radom i pisanjem, s najboljim prijateljem dnevnikom, rado je kročila kroz svoj težak život i teškom mukom ostvarivala svoje snove.

Budući da je odrasla u patrijarhalnom društvu, morala je ispunjavati ulogu žene i kućanice koja bi se trebala brinuti o svojem mužu, kućanstvu, obitelji i djeci, ali Mirjana je to odbijala. Unatoč brojnim predrasudama, oblikuje se u ženu koja nije bila tipična za ono

vrijeme. Takva osoba nije se uklapala u tipične ženske uloge, a Mirjana se zazirala takve uloge. Kao dokaz odbijanja, Mirjana se odijeva u muško odijelo i na sebe preuzima „mušku ulogu“ jer jedino tako može raditi ono što voli – pisati i raditi kako bi mogla živjeti od vlastitog novca. Uzimajući sve to u obzir, da se zaključiti da su društvene uloge samo konstrukt koji se oblikuju, a iz romana se može iščitati da je patrijarhalno društvo bilo ono koje je te društvene uloge nametalo. Mirjana nikad nije odustala od svojih ciljeva i uvijek se trudila ostvariti ih, a zbog toga se nalazila daleko ispred svojeg vremena i trpjela brojna zlostavljanja i osuđivanja. Mirjana je, dakle, jedna od onih žena koja je postavila prve temelje feminizma, koji je ženama izborio mnoga prava i slobode. Uzimajući u obzir sve ljude koji su okruživali Mirjanu, ona je jedan pozitivan primjer ženske snage. Ona pripada rijetkim ženama koje su svojim hrabrim životom donijele prvi poticaj za promjene u društvu. Povijest je ispunjena osobama koje su se žrtvovala za svoje ideale, potičući tako kasnije generacije da nastave kročiti njihovom stranom, što je na koncu rezultiralo stvaranjem značajnih društvenih promjena.

Marija Jurić Zagorka pišući ovaj roman o ženi koja pokušava postaviti prve temelje feminizma u patrijarhalnom društvu u prvoj polovici 20. stoljeća, te o ženi koja se unatoč mnogim preprekama bori kako bi živjela samostalno neovisno o muškarcu, pokazuje kako je uranila na književnu scenu. Slično je istaknuo i Pavličić: „Nedostajete nam možda onoliko koliko smo mi nedostajali vama u vašem usamljeničkom životom. Na gubitku smo i vi i mi! Jer vi ste uranili u svemu, i možda bi tek ovo bilo pravo vrijeme za vas; a mi smo tek danas svjesni koliko nam je potrebno ono što ste nam vi mogli dati“ (Pavličić, 1995: 7).

LITERATURA:

IZVOR:

1. Jurić Zagorka, Marija. 2012. *Kamen na cesti* (svezak 1). Jutarnji list.
2. Jurić Zagorka, Marija. 2012. *Kamen na cesti* (svezak 2). Jutarnji list.

POPIS LITERATURE

1. Adamović, Mirjana; Maskalan, Ana. 2011. Tijelo, identitet i tjelesne modifikacije. U: *Sociologija i prostor*, 49 (1), 49-70.
2. Badurina, Mateja. 2021. *Feminizam u romanu Kamen na cesti Marije Jurić Zagorke*, završni rad. Rijeka: Filozofski fakultet.
3. Brajša-Žganec, Andreja. 2003. *Dijete i obitelj: emocionalni i socijalni razvoj*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
4. Brešić, Vinko. 1997. Marija Jurić Zagorka. U: *Autobiografije hrvatskih pisaca*. Zagreb: AGM, 451-499.
5. Chodorow, Nancy J. 1999. *The Reproduction of Mothering*. California: University of California, Berkely and Los Angeles.
6. Čudina-Obradović, Mira; Obradović, Josip. 2006. *Psihologija braka i obitelji*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
7. Despot, Blaženka. 1998. Pogovor. U: Pateman, Carole. *Ženski nered: demokracija, feminizam i politička teorija*. Zagreb: Ženska infoteka, 207-209.
8. Detoni Dujmić, Dunja. 1998. Marija Jurić Zagorka 1873-1957. Priča koja ne može prestati. U: *Ljepša polovica književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska, 153-167.
9. Dokmanović, Mirjana. 2011. Rod i pravo. U: Milojević, Ivana; Markov, Slobodanka (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 295-308.
10. Duhaček, Daša. 2011. Klasični liberalni feminizam. U: Milojević, Ivana; Markov, Slobodanka (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 85-94.
11. Duspara, Sarah. 2018. *Diskurz ludila kao sredstvo artikulacije ženskog identiteta na primjeru opusa Ivane Sajko*, diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.
12. feminizam. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 23. 6. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=19203>>.

13. Forcey, Linda Rennie. 1994. Feminist perspectives on mothering and peace. U: Nakano Glenn, Evelyn; Chang, Grace; Rennie Forcey, Linda (ur.). *Mothering, Ideology, Experience, and Agency*. New York: University of Connecticut, 355-375.
14. Frye, Northrop. 2000. *Anatomija kritika: četiri eseja*. Zagreb: Golden marketing.
15. Galić Kakkonen, Gordana; Grubišić Pulišelić, Eldi. 2008. Zagorkin književni prostor destrukcije ili kakva je to strahovita moć što gazi živote žena? U: Grdešić, Maša; Jakobović Fribec, Slavica (ur.). *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke*. Zagreb: Centar za ženske studije, 301-321.
16. Galić, Branka. 2011. Žene i rad u suvremenom društvu – značaj „orodnjenog“ rada. U: *Sociologija i prostor* 49, 25-48.
17. Gordić Petković, Vladislava. 2011. Rod i književnost. U: Milojević, Ivana; Markov, Slobodanka (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 397-408.
18. Grdešić, Maša. 2008. Politička Zagorka: *Kamen na cesti* kao feministička književnost. U: Jurić Zagorka, Marija. *Kamen na cesti*. Zagreb: Školska knjiga, 639-661.
19. Grgić, Iva. 2003. Umjesto pogovora. U: Woolf, Virginia. *Vlastita soba*. Zagreb: Centar za ženske studije, 125-132.
20. Grgić, Kristina. 2009. Marija Jurić Zagorka i kanon modernizma. U: Grdešić, Maša (ur.). *Mala revolucionarka: Zagorka, feminizam i popularna kultura*. Zagreb: Centar za ženske studije, 17-36.
21. Hergešić, Ivo. 1983. Marija Jurić Zagorka. U: *Izabrana djela*. Zagreb: Pet stoljeća hrvatske književnosti, 376-403.
22. Jagić, Suzana. 2008. „Jer kad žene budu žene prave...“ : Uloga i položaj žena u obrazovnoj politici Banske Hrvatske na prijelazu u XX. stoljeće. U: *Povijest u nastavi* VI, br. 11 (1): 77-100.
23. Jakšić, Mirna. 2014. *Kamen na cesti* kroz prizmu volje za moć Friedricha Nietzschea. U: Dremel, Anita (ur.). *Što žena umije: Zagorka, rad, rod, kulturna proizvodnja i potrošnja i vizualne reprodukcije književnosti*. Zagreb: Centar za ženske studije, 57-72.
24. Jurić, Marija – Zagorka. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 3. 3. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29566>>.
25. Jurkin, Marina; Ombla, Jelena. 2015. Rodne razlike u percepciji odnosa sa sestrom i manifestaciji proaktivne i reaktivne agresivnosti kod mlađih adolescenata. U: *Ljetopis socijalnog rada* 22(3), 393-414.

26. Khuen-Héderváry, Karoly. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 31. 3. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=31368>>.
27. Kolanović, Maša. 2006a. Od pripovijedne imaginacije do roda i nacije: Marija Jurić Zagorka u kontekstu žanra romanse. U: Brešić, Vinko (prir.). „*Osmišljavanja*“ – zbornik u čast 80. rođendana Miroslava Šicela. Zagreb: FF press, 327-358.
28. Kolanović, Maša. 2006b. Zagorka – sinonim za popularno. U: *Jadranka – Drugi dio*. Zagreb: Školska knjiga, 575-594.
29. Kolanović, Maša. 2008. Zagorkin popularni feminizam u međuprožimanju novinskih tekstova i romansi. U: Grdešić, Maša; Jakobović Fribec, Slavica (ur.). *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke*. Zagreb: Centar za ženske studije, 203-223.
30. Kordić, Snježana. 2010. *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.
31. Lasić, Stanko. 1986. *Književni počeci Marije Jurić Zagorke (1973-1910): uvod u monografiju*. Zagreb: Znanje.
32. Lukić, Jasmina. 2003. Žensko pisanje i žensko pismo u devedesetim godinama. U: *Sarajevske sveske*, 67-82.
[mađarizacija | Proleksis enciklopedija \(lzmk.hr\)](#)
33. Mađarizacija. Proleksis enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 15. 4. 2023.
34. Maleš, Dubravka. 2002. Obrazovanje – osnovno ljudsko pravo. U: *Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu* 143, 389-402.
35. Matijašević, Željka. 2005. Histerija i rod. U: Bosanac, Gordana; Jurić, Hrvoje; Kodrnja, Jasenka (ur.). *Filozofija i rod*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 213-224.
36. Matijašević, Željka. 2008. Jaganjac božji koji pre-uzima grijehe svijeta: Identitet u Kamenu na cesti M. J. Zagorke. U: Grdešić, Maša; Jakobović Fribec, Slavica (ur.). *Neznana junakinja – nova čitanja Zagorke*. Zagreb: Centar za ženske studije, 343-356.
37. Moi, Toril. 2007. *Seksualna/tekstualna politika: feministička književna teorija*. Zagreb: AGM.
38. Mušić, Lejla. 2017. Sinkroni, i povijesni i aktuelni, otpori rigidnom patrijarhalnom principu... U: *Zeničke sveske – časopis za društvenu fenomenologiju i kulturnu dijalogiku* 25, 227-240.

39. Nakano Glenn, Evelyn. 1994. Social constructions of mothering: a thematic overview. U: Nakano Glenn, Evelyn; Chang, Grace; Rennie Forcey, Linda (ur.). *Mothering, Ideology, Experience, and Agency*. New York: University of Connecticut, 1-29.
40. Nemeć, Krešimir. 2000. Jurić Zagorka, Marija. U: Fališevac, Dunja; Nemeć, Krešimir; Novaković, Darko (ur.). *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga, 316-317.
41. Ograjšek Gorenjak, Ida. 2004. „On ući, ona pogađa, on se sjeća, ona prorokuje“ – Pitanje obrazovanja žena u sjevernoj Hrvatskoj krajem 19. Stoljeća. U: Feldman, Andrea (prir.). *Žene u Hrvatskoj: ženska i kulturna povijest*. Zagreb: Institut Ženska infoteka, 157-179.
42. O'Reilly, Andrea. 2004. *From Motherhood to Mothering*. Albany: State University of New York Press.
43. Parke, Ross D. 1996. *Fatherhood*. Cambridge, Massachusetts, London, England: Harvard University Press.
44. Pašalić, Mirjana. 2011. *Predstavljanje sebe u autobiografskoj prozi Marije Jurić*, diplomski rad. Beč: Sveučilište u Beču.
45. Pateman, Carole. 1998. *Ženski nered: demokracija, feminizam i politička teorija*. Zagreb: Ženska infoteka.
46. Pateman, Carole. 2000. *Spolni ugovor*. Zagreb: Ženska infoteka.
47. Pavličić, Pavao. 1995. Mariji Jurić Zagorki. U: *Rukoljub – pisma slavnim ženama*. Zagreb: Slon, 7-21.
48. Perić, Martina. 2010. Problematizacija ženskog roda i identiteta u Zagorkinom romanu 'Kamen na cesti'. *Kaj 43* (214), br. 4. (2010): 31-46.
49. Popović, Dragana; Duhaček, Nađa. 2011. Rod i obrazovanje. U: Milojević, Ivana; Markov, Slobodanka (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 309-319.
50. Radway, Janice A. 1991. *Reading the Romance: women, patriarchy, and popular literature*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press.
51. rod. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 15. 6. 2023.
<<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=53130>>.
52. Slunjski, Ivana. 2009. Odjeća (ne) čini ženu: stranputice binarnih opozicija. U: Grdešić, Maša (ur.). *Mala revolucionarka – Zagorka, feminizam i popularna kultura*. Zagreb: Centar za ženske studije, 139-154.

53. Smit, Antoni D. 1998. *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
54. Stanković, Fuada; Markov, Slobodanka. 2011. Rod i ekonomija. U: Milojević, Ivana; Markov, Slobodanka (ur.). *Uvod u rodne teorije*. Novi Sad: Mediterran Publishing, 321-335.
55. Šafranek, Ingrid. 1983. Ženska književnost i žensko pismo. U: *Republika*, 7-28.
56. Šarić, Dora. 2020. „*Raspuštenice*“ – stigmatizacija razvedenih žena, diplomski rad. Zadar: Sveučilište u Zadru.
57. Škrlec, Marija. 2010. Dihotomija privatno/javno u ženskom ključu. U: *Čemu IX*, br. 18/19, 264-291.
58. Šokčević, Dinko. 2006. Mađarski tlačitelji, Mađarice lake žene. U: *Hrvati u očima Mađara, Mađari u očima Hrvata: kako se u pogledu preko Drave mijenjala slika drugoga*. Zagreb: Naklada Pavičić, 261-291.
59. Vince-Pallua, Jelka. 2004. „Amazonke“ iz Istre: na tragu istarskih, u muško preobučenih žena. U: Jambrešić Kirin, Renata; Škokić, Tea (ur.). *Između roda i naroda – Etnološke i folklorističke studije*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 119-135.
60. Vitković, Đurđica. 2020. *Marija Jurić Zagorka: između vlastitog života i borbe za ženska prava u Hrvatskoj*, diplomski rad. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija.
61. Vukić, Martina. 2020. *Društvene i kulturne predodžbe o adolescentici u 19. stoljeću*, diplomski rad. Zagreb: Fakultet hrvatskih studija.
62. Wagner Jakab, Ana. 2008. Obitelj – sustav dinamičnih odnosa u interakciji. U: *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja* 44, br. 2: 119-128.
63. Woolf, Virginia. 2003. *Vlastita soba*. Zagreb: Centar za ženske studije.
64. Župan, Dinko. 2006. *Obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj (1868-1918)*, doktorski rad. Zagreb: Filozofski fakultet.

SAŽETAK

Tema ovog diplomskog rada prikaz je razvoja i oblikovanja ženskog identiteta protagonistice Mirjane Grgić u romanu *Kamen na cesti* Marije Jurić Zagorke. U prvih nekoliko poglavlja rada nešto je više rečeno o spisateljici Mariji Jurić Zagorki, o njezinom životu, književnom opusu, ali i o samom romanu. Središnji dio rada podijeljen je na „neprijatelje“ i „prijatelje“ koji su utjecali na Mirjanu i na taj način odmagali, odnosno pomagali razvoju njezinog identiteta. Od Mirjaninih „neprijatelja“ valja istaknuti njezinu biološku obitelj, posebice majku, Mirjaninog supruga Mađara, njezino žensko tijelo i patrijarhalno društvo u kojem je Mirjana živjela. Svaki od ovih „neprijatelja“ na svoj je način negativno utjecao na Mirjanino jastvo, ali unatoč njima, Mirjana se trudi ostvariti svoje snove, iako vrlo teško. Na drugoj strani nalaze se Mirjanini „prijatelji“, odnosno škola, ali i časna sestra Bernarda, prijatelji poput Ružice i Milana, zamjenska obitelj (Marta, špan Tenšek), najbolji prijatelj dnevnik i rad. Svaki od ovih „prijatelja“ pozitivno je djelovao na samu Mirjanu i na neki način pokušavao ju oblikovati u onu osobu kakva je ona htjela biti. Nakon ovakvog kontrasta u središnjem dijelu, prikazan je odnos privatne i javne sfere u kojoj je Mirjana odrastala. Nadalje, prikazan je i Mirjanin društveni angažman koji detaljnije analizira njezin nacionalni identitet i borbu za jednaka prava žena. Na samom kraju rada donosi se zaključak koji ističe najvažnije elemente i prepreke pri oblikovanju ženskog identiteta u romanu i načine na koji se oni nadilaze.

Ključne riječi: Marija Jurić Zagorka, *Kamen na cesti*, ženski identitet, patrijarhalni sustav, odnos privatno-javno, društveni angažman

SUMMARY

The focus of this thesis is the development and formation of Mirjana Grigić's female identity, the protagonist in the novel *Kamen na cesti* by Marija Jurić Zagorka. The first few chapters gather information about the author Marija Jurić Zagorka, her life, literary work, and the novel itself. The main part of the thesis is divided into “foes” and “friends” who influence the development of Mirjana's identity. The “foes” include her biological family, especially her mother, Mirjana's Hungarian husband, her female body, and the patriarchal society in which she lives. Each of these foes negatively influences Mirjana's self, but despite of that, she works hard to achieve her goals. On the other hand, Mirjana's “friends” include her school, nun Bernarda, Ružica and Milan, her substitute family (Marta, špan Tenšek), work and her best friend, a diary. Each of these “friends” has positively influenced Mirjana and, in a way, helped shape her into the person she wants to be. After tackling such contrast in the main part, the thesis sheds light on the relationship between private and public sphere in which Mirjana grew up. Furthermore, Mirjana's social engagement is addressed in relation to her national identity and fight for female rights. The conclusion of the thesis highlights the main elements and obstacles in the development of female identity and the ways in which they are overcome.

Keywords: Marija Jurić Zagorka, *A Stone on the Road*, female identity, patriarchal system, private-public relationship, social engagement